

Brieven van afscheid en troost

Een analyse van religieuze taal in afscheidsbrieven
van Nederlandse verzetsstrijders, 1941-1945

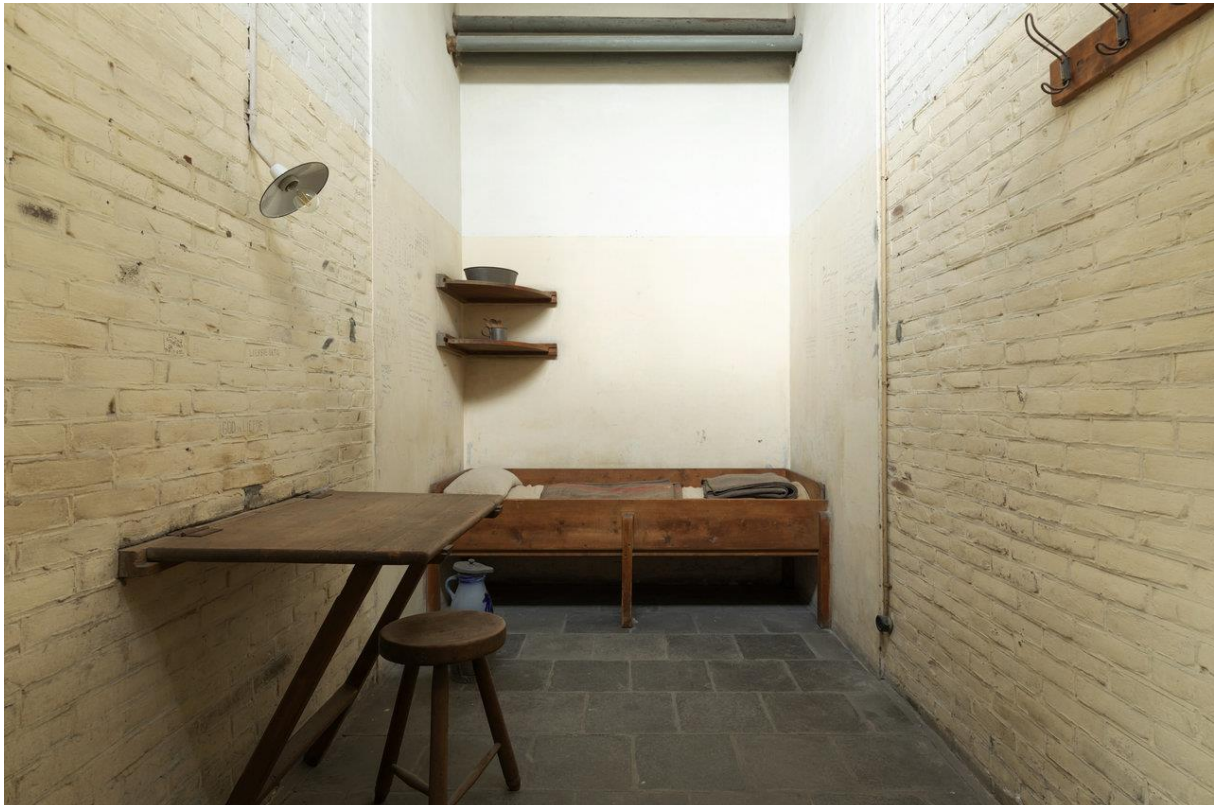
15 juli 2024

Muriël Bouman

Aantal woorden: 29691

Begeleider: Ismee Tames

Research Master History – Universiteit Utrecht

Dankwoord

Het schrijven van deze scriptie was een interessant en leerzaam, maar soms ook uitdagend proces. Ik wil een aantal mensen bedanken voor hun hulp en steun tijdens dit proces. Allereerst mijn scriptiebegeleider Ismee Tames. Ismee, dankjewel voor alle fijne gesprekken die we hebben gehad en die mij hielpen om mijn gedachten en ideeën concreet te maken, voor je geduld en voor je warme houding. Ik heb ontzettend veel gehad aan onze brainstormsessies, je waardevolle inzichten en je fijne feedback.

Ten tweede wil ik Milan van Lange bedanken. Het was tijdens een gesprek met hem dat ik op het idee voor deze scriptie kwam. Het is ook dankzij de hulp van Milan en zijn expertise op het gebied van computationeel onderzoek dat ik mijn derde hoofdstuk kon schrijven. Dankjewel!

Tot slot wil ik mijn vrienden, familie en huisgenoten bedanken, die er in het afgelopen jaar altijd voor mij geweest zijn en met wie ik mijn enthousiasme en frustraties over het schrijven van een scriptie kon delen. Dankjulliewel!

Utrecht, juni 2024¹

Voorkant: foto van 'doodencel 601' in het Oranjehotel. Waarschijnlijk zijn hier verschillende afscheidsbrieven geschreven. Beeld ANP.

Rotterdam, 3 ebei

Lieve Vrouw en Dochter

Ik ben helaas snel van u weg gerukt,
en het stand gerecht heeft de doodstraf
geescht. Lieve vrouw wil je Willie
altijd laten weten dat ik haar vader
ben geweest en beloof my in gedachten
dat je altijd aan my zult blijven den
ken In het hier na maals hoop ik je
weer te ont moeten Lieve vrouw de
slag is zwaar voor je maar ik ben ge
vallen door het noodlot achter haald
en door onwetentheid van mij van de
Duitsche wetten Lieve Vrouw en Willie nog
vele kussen en ik zal sterven met jullie op
de lippen Dag lieve vrouw en dag lieve
Willie Breng ebaeder van my de syding
Dag allemaal, tot in den Hemel, daar
hoop ik jullie te ont moeten
Veel kussen daag
Arie

Inhoudsopgave

Dankwoord	2
Inhoudsopgave	4
Abstract	7
Inleiding: Religie en onderzoek naar afscheidsbrieven	9
1. <i>Leefwereld en het belang van religie</i>	10
a. Egodocumenten en persoonlijke ervaring.....	10
b. Religie en oorlog	11
2. <i>Laatste brieven, discours en emotionele gemeenschappen</i>	14
a. Communistische afscheidsbrieven	14
b. Zelfmoordnotities en discours	15
c. Emotionele gemeenschappen.....	16
3. <i>Collectie en bronnen</i>	18
d. Collectie 249 Afscheidsbrieven en Oorlog uit Eerste Hand	18
e. Stiltes en biases.....	18
4. <i>Digitalisering en computationeel onderzoek naar religie</i>	20
5. <i>Opzet en structuur</i>	21
a. Hoofdstuk 1.....	21
b. Hoofdstuk 2.....	22
c. Hoofdstuk 3.....	22
Hoofdstuk 1: De collectie in context	23
1. <i>Verzet en veroordeling in bezet Nederland</i>	23
a. Verzet in bezet Nederland	23
b. Verzet en geloof	25
c. Duitse rechtspraak	27
d. Arrestatie, gevangenschap en proces	28
e. Terdoodveroordeeld	31
2. <i>De brieven en hun schrijvers</i>	32
a. Leeftijd.....	33
b. Ontvangers	34
c. Geografische achtergrond.....	35
d. Beroep en functie in het verzet.....	36
e. Religieuze achtergrond	38

f.	Jaar van executie.....	39
3.	<i>Deelconclusie</i>	40
Hoofdstuk 2: Religieuze taal: troost en opoffering.....		42
1.	<i>Aantal brieven met religieuze taal</i>	43
2.	<i>Religieuze discours tijdens de oorlog</i>	43
a.	Gereformeerd en hervormd verzetsdiscours.....	44
b.	Katholiek verzetsdiscours.....	46
c.	Centrale rol van psalmen.....	47
3.	<i>Religieuze thema's en referenties in de brieven</i>	49
a.	De dood als overgang naar het hiernamaals.....	49
b.	Acceptatie van Gods wil.....	52
c.	Gods zorg voor nabestaanden.....	55
d.	Vergeving.....	57
e.	Voor God en vaderland.....	58
4.	<i>Deelconclusie</i>	61
Hoofdstuk 3: Verkenning en reflectie. Computationeel onderzoek naar religieuze taal.....		64
1.	<i>Computationeel onderzoek: methode en operationalisering</i>	65
a.	R en Rstudio.....	65
b.	Voorbewerking van de collectie.....	66
c.	Opschonen van de teksten.....	66
d.	Verwijderen van irrelevante documenten.....	67
e.	Document-Term Matrix (DTM) en relatieve frequentie van woorden.....	69
f.	Visualisatie: boxplots en staafdiagrammen.....	69
2.	<i>Afscheidsbrieven in vergelijking met correspondentie</i>	70
a.	Minimalistische methode – ‘inside-approach’.....	71
b.	Een religielexicon – ‘outside approach’.....	73
3.	<i>Psalmen in de afscheidsbrieven</i>	75
a.	Psalmwoorden en TF-IDF.....	75
b.	Psalmquadgrams.....	78
4.	<i>Deelconclusie</i>	82
Conclusie: Brieven van afscheid en troost.....		84
1.	<i>De brieven en hun schrijvers</i>	84
2.	<i>Troost als functie van religieuze taal</i>	85
3.	<i>Intertekstualiteit en emotionele gemeenschappen</i>	87

4. <i>Computationeel onderzoek naar religieuze taal</i>	88
5. <i>Tot slot: mogelijkheden voor vervolgonderzoek</i>	90
Bibliografie	91
<i>Boeken en wetenschappelijke publicaties</i>	91
<i>Websites en online-publicaties</i>	93
<i>(Online)-archieven</i>	95

Abstract

English

This thesis studies religious language in a collection of farewell letters written by Dutch resistance fighters during World War II who were sentenced to death. Religion provides a crucial lens for exploring wartime experiences, as it was a fundamental aspect of many Dutch people's identities. The collection this study examines is rich with religious themes. The study employs a combination of close reading and computational methods to investigate the role of religious language in these letters.

Existing literature on farewell letters (from war situations, as well as farewell letters from people who have committed suicide) distinguishes comfort as one of the main functions of a farewell letter. This research concurs with this. It shows that religious language in the letters primarily serves to offer comfort to surviving loved ones. This research concurs with this. It shows that religious language in the letters primarily serves to offer comfort to surviving loved ones. Prominent religious themes include belief in the afterlife, acceptance of death as God's will, God's care for the bereaved, forgiveness, and religion as part of a patriotic narrative. The writers invoke these themes to give meaning to their own death and to console their loved ones, the recipients of the letters. The study also shows that the letters exhibit strong intertextual connections with religious texts such as psalms and Bible stories. These references serve as emotional 'commonplaces' reflecting the cultural and religious community to which the writers belonged.

In addition to traditional letter analysis, the research explores computational methods for analysing religious language in digitised historical documents. It introduces various approaches and critically discusses their advantages and disadvantages. Thus, this study not only provides insights into the religious dimensions of World War II farewell letters but also offers a methodological framework relevant for future computational research on religious language in historical documents. The findings underscore the importance of both traditional and digital research methods for accurately interpreting historical sources.

Nederlands

Deze scriptie onderzoekt religieuze taal in een collectie afscheidsbrieven van Nederlandse verzetsstrijders tijdens de Tweede Wereldoorlog. Religie is een belangrijke invalshoek voor onderzoek naar de ervaring van de Tweede Wereldoorlog, omdat het een essentieel onderdeel van de identiteit was van veel Nederlanders. De collectie Afscheidsbrieven die in deze studie centraal staat, is sterk doordrenkt van religieuze thematiek. Het onderzoek past een combinatie van close reading en computationele methoden toe om de rol van deze religieuze taal in de brieven te onderzoeken.

In bestaande literatuur over afscheidsbrieven (over oorlogssituaties, maar ook over afscheidsbrieven van mensen die zelfmoord hebben gepleegd) wordt troost onderscheiden als één van de belangrijkste functies van een afscheidsbrieven. Dit onderzoek sluit zich daarbij aan. Het toont aan dat religieuze taal in de brieven voornamelijk dient om troost te bieden aan de ontvangers van de brieven. Prominente religieuze thema's zijn het geloof in het hiernamaals, de aanvaarding van de dood als Gods wil, de zorg van God voor de nabestaanden, vergeving en religie als onderdeel van een patriottisch narratief. De terdoodveroordeelde schrijvers halen deze thema's aan om hun eigen dood betekenis te geven en om hun geliefden, de ontvangers van de brieven, te troosten. Het onderzoek laat ook zien dat de brieven een sterke intertekstuele verbondenheid tonen met religieuze teksten zoals psalmen en Bijbelverhalen. Deze verwijzingen dienen als emotionele 'gemeenplaatsen', die de culturele en religieuze gemeenschap waar de schrijvers onderdeel van uitmaakten weerspiegelen.

Naast een traditionele analyse van de brieven omvat het onderzoek een verkenning van computationele methoden om religieuze taal te analyseren in gedigitaliseerde historische documenten. Het introduceert verschillende manieren om dit te doen en bespreekt kritisch de voor en nadelen van de methoden. Deze studie biedt daarmee niet alleen inzicht in de religieuze dimensies van afscheidsbrieven uit de Tweede Wereldoorlog, maar ook een methodologisch kader dat relevant is voor toekomstig computationeel onderzoek naar religieuze taal in historische documenten. De bevindingen benadrukken het belang van zowel traditionele als digitale onderzoeksmethoden voor een nauwkeurige interpretatie van historische bronnen.

Inleiding

Religie en onderzoek naar afscheidsbrieven

'Dan ga ik op tot Gods altaren, tot God mijn God de bron van vreugd. (...) Die na kortstondig ongeneugt', mij eindeloos verheugt'.² Deze woorden schreef Jos Mulders op 1 mei 1942 in een brief aan zijn vrouw en kinderen. In dezelfde brief deelde hij hen mee dat hij die middag zou worden geëxecuteerd. Een aantal maanden daarvoor werd Mulders in Amersfoort door de Duitse bezetter gearresteerd vanwege spionage en wapensmokkel. Mulders was lid van de Ordedienst, een geheime anti-Duitse organisatie die in 1940 al werd opgericht.³ Vanaf zijn arrestatie verbleef Mulders in de *Polizeigefängnis* in het Huis van Bewaring in Scheveningen, beter bekend als het Oranjehotel. Op 11 april 1942 legde een Duitse krijgsraad hem de doodstraf op.⁴ 'Ik heb nog getracht door een gratieverzoek aan het oordeel te ontkomen', schreef Mulders, 'maar het verzoek is helaas afgewezen. De mens wikt, God beschikt'.⁵ Na het vonnis werd Mulders samen met eenenzestig andere leden van de Ordedienst en negen leden van een andere verzetsgroep naar de Duitse plaats Oranienburg vervoerd en daar geëxecuteerd.⁶

Voordat het vonnis werd uitgevoerd, kreeg Mulders de kans om nog drie afscheidsbrieven te schrijven.⁷ Op dit moment maken die brieven onderdeel uit van een collectie afscheidsbrieven die wordt beheerd door het NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust en Genocidestudies. De brieven in deze collectie zijn allemaal geschreven door Nederlandse mannen die vanwege illegale acties tegen de Duitse bezetter tijdens de Tweede Wereldoorlog zijn opgepakt, ter dood veroordeeld en net als Mulders de kans kregen om een afscheidsbrief te schrijven.⁸ Wat schrijf je in een laatste brief? Wat zeg je tegen je ouders, je vrouw en je kinderen als je weet dat je over een paar uur zult worden geëxecuteerd en dat je niet meer leeft op het moment dat zij de brief zullen ontvangen? Toen ik de collectie Afscheidsbrieven in het NIOD-archief bekeek, viel mij op dat veel van de brieven religieuze taal bevatten. Veel van de terdoodveroordeelden schrijven over God, over het hiernamaals en over hoe hun dood niet het einde is. Ik kwam veel geciteerde psalmen, liederen en

² In deze scriptie komen veel citaten voor uit afscheidsbrieven. Ik heb de citaten niet veranderd en intact gelaten zoals ze in de brieven voorkomen. Grammatica-, interpunctie- en spelfouten heb ik laten staan.

³ Bastiaan Robert von Benda-Beckmann, *Het Oranjehotel: een Duitse gevangenis in Scheveningen* (Amsterdam 2019) 106.

⁴ WO2Slachtoffers.nl, 'Mulders, Johannes Clasinus', <https://wo2slachtoffers.nl/bio/55811/Mulders-Johannes-Clasinus.htm> (geraadpleegd 26 juni 2023).

⁵ '249-0800A Dossier - Terdoodveroordeelden - Afscheidsbrieven (NIOD Instituut Voor Oorlogs-, Holocaust- En Genocidestudies) - NIOD' (NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies), https://www.archieven.nl/mi/298/?mivast=298&mizig=210&miadt=298&micode=249-0800A&milang=nl&mizk_alle=terdoodveroordeelden&miview=inv2 (geraadpleegd 27 juni 2023).

⁶ 'Mulders, Johannes Clasinus - WO2Slachtoffers.nl'.

⁷ NIOD, '249-0800A Dossier - Terdoodveroordeelden - Afscheidsbrieven'.

⁸ Jolande Withuis, "Een beetje bloed, dat de aarde zal bevruchten": afscheidsbrieven van communistische verzetsstrijders als bron van mythes, troost en kennis', *Oorlogsdocumentatie '40-'45 : ... jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie*, 1999, 64.

Bijbelteksten tegen. De brief van Jos Mulders is daar een goed voorbeeld van. De woorden 'dan ga ik op tot Gods altaren', zijn niet zijn eigen woorden, maar zijn onderdeel van een psalm: het derde vers van psalm 43 in de berijming van 1773, een vertaling die tot op de dag van vandaag elke zondag gezongen wordt in veel reformatorische kerken. Jos Mulders was niet de enige die naar bestaande religieuze teksten verwees in zijn afscheidsbrief. Ook anderen citeerden psalmen, Bijbelteksten en liederen. Dit maakte mij nieuwsgierig. Waarom deden ze dit? Op welke manier gebruikten ze deze citaten? Welke rol heeft religie in deze brieven? Deze vragen staan in deze scriptie centraal. Ik onderzoek deze vragen door de brieven zelf te lezen en daarnaast de mogelijkheden van computationeel onderzoek naar religieus taalgebruik en intertekstualiteit te verkennen.

1. Leefwereld en het belang van religie

a. Egodocumenten en persoonlijke ervaring

Hiermee plaats ik mij in een traditie van historisch onderzoek naar egodocumenten en persoonlijke oorlogservaringen. De term egodocumenten werd geïntroduceerd door de Nederlandse historicus Jacques Presser in 1958. Presser gebruikte dit concept om te verwijzen naar autobiografieën, opgeschreven herinneringen, dagboeken, persoonlijke brieven en andere teksten waarin de auteur expliciet schrijft over zijn of haar eigen zaken en gevoelens. Presser pleitte voor het gebruik van dit type persoonlijke bronnen in de geschiedenis. Egodocumenten zijn niet heel geschikt als betrouwbare bronnen voor feitelijke informatie over historische gebeurtenissen en personen, maar dat is ook niet waarom historici egodocumenten bestuderen. Dit type bronnen kan volgens Presser iets vertellen over de menselijke beleving van historische gebeurtenissen en periodes.⁹

Hoewel er discussie is over de vraag in hoeverre egodocumenten daadwerkelijk iets zeggen over geleefde ervaring, is de leefwereld van mensen die de Tweede Wereldoorlog zelf meemaakten nog steeds een belangrijk thema in historisch onderzoek. In haar inaugurele rede uit 2016 pleit historicus en politicoloog Ismee Tames voor het centraal stellen van de 'mensen van toen' in historisch onderzoek. Tames reageert hiermee op de neiging in de geschiedschrijving over de Tweede Wereldoorlog op zoek te gaan naar antwoorden op morele vragen over wie goed was en wie fout. Volgens Tames zit een binaire modelmatigheid ons in de weg bij historisch onderzoek. We moeten de ervaring van mensen over wie geschiedenis gaat en het geleefde leven centraal stellen, niet ons eigen verlangen naar een eindoordeel.¹⁰

⁹ Rudolf Dekker, 'Jacques Presser's Heritage: Egodocuments in the Study of History', *Memoria y Civilización* 5 (november 2002) 13.

¹⁰ Tames, Ismee, *Over grenzen: liminaliteit en de ervaring van verzet* (Oratie Universiteit Utrecht en Arq Psychotrauma Expert Groep, Utrecht 2016) 5.

b. Religie en oorlog

In dit kader is religie een relevante invalshoek. In de tijd van de Tweede Wereldoorlog was het grootste deel van de Nederlandse bevolking religieus. Volgens cijfers van het CBS stond in 1930 86% van de Nederlandse bevolking ingeschreven als lid van een kerk. In 1947, vlak na de oorlog, was dat cijfer niet veel veranderd: 83% van de Nederlandse bevolking was toen lid van een kerk. Ruim de helft van deze groep was protestants, het andere deel was katholiek.¹¹ Waar de katholieken één kerk vormden, was het protestantse landschap versplinterd. Protestanten waren lid van de staatskerk, de Nederlands Hervormde Kerk, maar ook van andere hervormde en gereformeerde kerkgenootschappen die zich van elkaar hadden afgescheiden. Religie en onderlinge verschillen tussen deze groepen waren tot ver in de twintigste eeuw van groot belang in de Nederlandse samenleving. Op vrijwel elk gebied van het maatschappelijk leven speelde godsdienstige identiteit een grote rol. Religieus gedrag en religieuze taal die kenmerkend waren voor een bepaalde subgroep werden door leden van die groep verinnerlijkt en werden onderdeel van het dagelijks gedrag en van de eigen identiteit. Lidmaatschap van een kerkelijke gemeenschap was dus een belangrijk onderdeel van wie iemand was, hoe iemand zich gedroeg en wat voor taal die persoon gebruikte.¹²

Over de manier waarop geloof een kader bood voor rouw en troost tijdens de Tweede Wereldoorlog in Nederland is nog niet veel geschreven. Historicus Bas von Benda-Beckmann gaat in zijn boek over het Oranjehotel in Scheveningen wel in op de centrale rol die geloof speelde in het leven van gevangenen. Hij schrijft dat in de moeilijke omstandigheden waarin gevangenen zich bevonden, geloof voor velen een belangrijke houvast was. De ontberingen van gevangenschap leidden vaak tot een versterking van religieuze gevoelens. Geloof was in gevangenschap daarnaast iets collectiefs: gevangenen hadden het er met elkaar over en deelden hun religieuze beleving. Geloof kon zelfs verbindend werken tussen katholieken en protestanten. Zo bespreekt Von Benda-Beckmann het in memoriam van de katholieke hoogleraar kerkgeschiedenis Gerard Cloin, die herinneringen ophaalt aan de lange gesprekken die hij met de gereformeerde verzetsman Thies Jan Jansen had over hun gedeelde geloof. 'We betuigden dikwijls, dat alle ellende van het leven, ook de ellende van de gevangenschap, daartegen wegviel. Dan rolden er soms tranen van geluk over de wangen van ons mannen'. Onder de gedetineerden waren er ook geestelijken die medegevangenen bijstonden. Bij katholieke gevangenen maakte bijvoorbeeld de aanwezigheid van de Titus Brandsma veel indruk.¹³

¹¹ 'StatLine - Kerkelijke gezindte en kerkbezoek; vanaf 1849; 18 jaar of ouder' (2023), <https://opendata.cbs.nl/statline/#/CBS/nl/dataset/37944/table> (geraadpleegd 25 augustus 2023).

¹² Peter van Rooden, *Religieuze regimes: over godsdienst en maatschappij in Nederland 1570-1990* (Amsterdam 1996) 169-70.

¹³ Benda-Beckmann, *Het Oranjehotel*, 462.

Von Benda Beckman beschrijft dat er over het Oranjehotel veel verhalen worden verteld over bekering van mensen die niet religieus waren. Dat soort verhalen is deels afkomstig van zeer gelovige gevangenen, zoals bijvoorbeeld de Haarlemse Corrie ten Boom, wier herinneringen sterk zijn gevormd door haar religieuze kijk op het leven. Het is moeilijk te zeggen in hoeverre verhalen over hoe zij en andere gelovigen medegevangenen tot 'inkeer' wisten te brengen kloppen. Toch zijn er volgens Von Benda-Beckman wel degelijk veel bronnen die daarop wijzen. Mensen die in hun dagelijks leven weinig ophadden met religie, of een atheïstische of agnostische overtuiging hadden, kregen in de cel soms geheel nieuwe ervaringen. Dat is niet uniek voor de Tweede Wereldoorlog. Von Benda-Beckmann wijst bijvoorbeeld op antropologisch onderzoek van Joseph Henrich naar gevangenis in Oeganda, Sierra Leone en Tajikistan, waaruit ook blijkt dat oorlogs- en conflictervaringen kunnen leiden tot een sterke religiositeit en betrokkenheid bij religieuze groepen.¹⁴

Over religie in tijden van oorlog en massaal geweld is verder met name in het buitenland gepubliceerd. Verschillende Duitse onderzoeken laten zien hoe bepalend religie kan zijn voor de manier waarop mensen betekenis geven aan hun leven, aan massaal geweld en persoonlijk verlies. In een studie uit 1990 benadrukt de Duitse socioloog en cultuurwetenschapper Wolfgang Kaschuba de vormende culturele rol van religie in gemeenschappen in de lagere middenklasse in Duitsland in de negentiende en twintigste eeuw. Religieuze identiteit en de uiting daarvan in geritualiseerde praktijken, creëert 'denkhorizonten': kaders om over de betekenis van het leven en de dood na te denken. Kerken met hun gebruiken bieden bovendien heel concrete manieren om met persoonlijk verlies, zoals de dood van een familielid om te gaan.¹⁵ De eveneens Duitse historicus Olaf Blaschke beargumenteert in zijn boek *Konfessionen im Konflikt* het bestaan van een *zweites konfessionelles Zeitalter* in Duitsland in de periode 1800-1970. In deze periode werd religie in de politiek minder invloedrijk. Tegelijkertijd was geloof in het leven van alledag volgens Blaschke heel belangrijk. Hij omschrijft religie als een *strukturierendes Prinzip*: een principe dat structuur en betekenis gaf aan het leven van veel Duitsers. Door de secularisering in de politiek zijn historici zich daar echter niet genoeg bewust van volgens Blaschke.¹⁶

In zijn onderzoek naar de omgang met verlies in de Duitse stad Osnabrück tijdens de Eerste Wereldoorlog borduurt Sebastian Bondzio voort op de ideeën van Kaschuba en Blaschke. Hij constateert dat de katholieke kerk en religieuze praktijken een kader boden voor rouw en een gevoel van gemeenschappelijke steun, wat individuen hielp om te gaan met persoonlijk verlies.

¹⁴ Benda-Beckmann, 596, Joseph Henrich e.a., 'War increases religiosity', *Nature Human Behaviour* (28 januari 2019).

¹⁵ Wolfgang Kaschuba, *Lebenswelt und Kultur der unterbürgerlichen Schichten im 19. und 20. Jahrhundert*, Enzyklopädie deutscher Geschichte, Bd. 5 (München 1990) 78.

¹⁶ Olaf Blaschke, *Konfessionen im Konflikt: Deutschland zwischen 1800 und 1970: ein zweites konfessionelles Zeitalter* (Göttingen 2002).

Aan de andere kant droeg religie bij aan een cultuur van volharding en opoffering. Religie werd gebruikt om de voortzetting van de oorlog ondanks de hoge menselijke kosten te rechtvaardigen.¹⁷ Een vergelijkbaar onderscheid in de betekenis van religie in perioden van geweld maakt de Finse historicus Ilari Taskinen. Aan de hand van computationele methoden onderzocht hij het verband tussen religieuze en patriottische taal in brieven van 'gewone' Finse mensen tijdens de Tweede Wereldoorlog. Taskinen constateert dat religieuze taal in deze brieven vaker voorkomt in periodes van onzekerheid en heftige oorlogsvoering. Religieuze taal had volgens Taskinen twee functies. Aan de ene kant was religieuze taal onderdeel van een narratief van patriottisme en nationalisme. Religieuze en patriottistische taal werden vaak samen gebruikt. Een narratief waarin geloof en vaderlandsliefde werden gecombineerd gaf een collectieve betekenis aan de oorlog en was in staat om mensen te mobiliseren. Aan de andere kant werd religie ook een middel tot persoonlijke troost en een manier om met de verliezen van de oorlog om te gaan. In de loop van de oorlog werd die laatste functie volgens Taskinen steeds belangrijker.¹⁸ Verschillende studies onderscheiden dus twee functies van religie. Aan de ene kant biedt religie een belangrijke bron van troost en steun bij het verwerken van verlies. Daarnaast bood religie een moreel en ideologisch kader om de oorlog en offers in de vorm van mensenlevens te rechtvaardigen. Kerken ondersteunden het idee van oorlog als rechtvaardige strijd, wat hielp om mensen voor die strijd te mobiliseren.

In zijn onderzoek naar de Eerste Wereldoorlog beschrijft Bondzio hoe religie in de loop van de Eerste Wereldoorlog voor mensen echter ook een belemmering ging vormen om hun verdriet goed te kunnen uiten. De kerk riep mensen ertoe op om troost te vinden in hun geloof en zich te verheugen in God, maar voor mensen die geconfronteerd werden met de dood van geliefden werd dat steeds moeilijker. Het geloof bood dus niet altijd passende antwoorden in de nieuwe situatie van de oorlog.¹⁹ Het onderzoek van de Britse historicus Lucy Noakes sluit hierbij aan. Noakes constateert een vergelijkbare discrepantie tussen de leer van de kerk en verlies en rouw in Engeland tijdens de Tweede Wereldoorlog. Ze beschrijft in haar boek *Dying for the Nation* hoe het christelijk geloof en het leven na de dood aan de ene kant troost boden aan Britten in de Tweede Wereldoorlog. Aan de andere kant droeg de massale ervaring van dood en rouw niet bij aan dat geloof. 'War, for so many, meant separation', schrijft Noakes, 'and for some, this separation was permanent'. De rigide geloofssystemen en dogma's van de kerk waren volgens Noakes niet altijd bevredigend als antwoord op die permanente scheiding. Ze sloten niet aan bij de chaotische

¹⁷ Sebastian Bondzio, *Soldatentod Und Durchhaltebereitschaft: Eine Stadtgesellschaft Im Ersten Weltkrieg* (Boston 2020) 209. <http://ebookcentral.proquest.com/lib/uunl/detail.action?docID=6517410>.

¹⁸ Ilari Taskinen et al., 'Religion, Patriotism and War Experience in Digitized Wartime Letters in Finland, 1939-44', *Journal of Contemporary History*, 57:3 (1 juli 2022) 578. <https://doi.org/10.1177/00220094211066006>.

¹⁹ Bondzio, 321.

en verscheurende ervaring van oorlog en van het verlies van geliefden. Het idee dat overledenen in het paradijs voortleefden, bood volgens Noakes niet altijd troost. Op aarde merkten achtergeblevenen daar in ieder geval weinig van. De functie van religie was volgens Noakes dus ambigu: voor sommigen bood hun geloof in een leven na de dood troost, voor anderen was het oorlogsgeweld juist aanleiding om dat geloof te gaan betwijfelen.²⁰

2. Laatste brieven, discours en emotionele gemeenschappen

a. Communistische afscheidsbrieven

Ik ben niet de eerste die schrijft over afscheidsbrieven van Nederlandse verzetsstrijders. Socioloog Jolande Withuis publiceerde in 1999 een artikel over afscheidsbrieven van communistische verzetsstrijders uit het archief van de Communistische Partij Nederland (CPN). Withuis constateert dat deze brieven een sterk ideologische lading hebben. In hun afscheidsbrieven benadrukten de terdoodveroordeelde schrijvers dat ze stierven als communist en dat ze daar trots en troost uit haalden. Hun dood stond niet op zichzelf, maar maakte deel uit van een groter verhaal: dat van de communistische strijd voor een klasseloze samenleving. Het verzet dat zij gepleegd hadden, diende die strijd. De gevallen verzetsstrijders gaven zo betekenis aan hun dood: ze stierven voor de goede zaak.²¹

Het valt Withuis op dat uit de brieven weinig angst, spijt of wanhoop blijkt. Dit is opvallend aangezien de omstandigheden waarin de brieven geschreven zijn alle aanleiding geven voor wanhoop en angst en misschien ook wel spijt. Withuis geeft een aantal verklaringen voor de afwezigheid van dergelijke emoties in de brieven. Ten eerste is het aannemelijk dat wie een afscheidsbrief schrijft tot op zekere hoogte het emotioneel belang voor ogen heeft van degenen tot wie hij zich richt en dat hij die persoon of personen niet nog extra overstuur wil maken. Volgens Withuis kunnen we er daarnaast vanuit gaan dat mensen die ter dood waren veroordeeld, voor hun eigen gemoedsrust zichzelf niet konden toestaan te geloven of ook maar te overwegen dat het doel van het communisme hun dood niet waard was.²² Het is moeilijk om deze stelling te verifiëren. Waar Withuis in ieder geval terecht op wijst is dat het binnen de communistische partij *not done* was om persoonlijk lijden boven de beweging te plaatsen. De communistische gemeenschap was een sterk normatief sociaal milieu en het nuanceren van het communistische ideaal in een afscheidsbrief zou tot gevolg hebben gehad dat de schrijver als 'kameraad' werd afgekeurd. Volgens Withuis was er grote angst om de status van communist na de dood te verliezen en veroordeeld te worden als ontrouw, wat ook gevolgen had voor de hulp en steun voor nabestaanden. De communistische ideologie en haar eisen drong dus door tot in de meest intieme

²⁰ Lucy Noakes, *Dying for the Nation: Death, Grief and Bereavement in Second World War Britain* (Manchester 2020) 110. <https://doi.org/10.7765/9781526135650>.

²¹ Withuis, "Een beetje bloed, dat de aarde zal bevruchten", 77.

²² Ibidem, 76.

gebieden van het leven. Persoon en ideologie vielen daardoor samen, en als gevolg daarvan zijn persoonlijke documenten van communisten doordrenkt van ideologische overtuigingen. Communisme was volgens Withuis dus niet alleen een politieke ideologie, maar een wereldbeeld dat het hele leven omvatte, tot aan de dood. Het bood een model voor goed leven, maar ook voor goed sterven. Hier toont het communisme overeenkomsten met religie, aldus Withuis. Ook religieuze geloofssystemen bieden een model voor goed leven en voor sterven. Daarom zou het volgens haar interessant zijn om afscheidsbrieven van gereformeerde knokploegleden te onderzoeken en te analyseren hoe hun ideologie of geloof vormend was voor hun ervaring van wat hen overkwam.²³

b. Zelfmoordnotities en discours

Naast het werk van Withuis is er niet veel geschreven over afscheidsbrieven van terdoodveroordeelden in oorlogssituaties. Dergelijke brieven zijn wel vaak gebruikt als bron voor onderzoek naar specifieke personen, maar er zijn niet veel studies waarin ze als aparte categorie worden besproken.²⁴ Er zijn echter ook andere situaties waarin mensen een afscheidsbrief schrijven, bijvoorbeeld bij zelfmoord. Deze brieven delen met de afscheidsbrieven waar ik mee werk de overeenkomst dat ze een afsluiting vormen. Het is de laatste keer dat de schrijver iets kan zeggen tegen de mensen tot wie hij of zij zich richt. Na deze laatste brief blijft het stil.²⁵ Een interessant onderzoek naar zelfmoordbrieven is dat van de Poolse taalkundige Dariusz Galasinski. Hij is voorzichtig met het maken van claims over de ervaring of gevoelens van de schrijver. Galasinski stelt dat ‘a suicide note cannot be assumed to offer any insight at all into the mind of the person who wrote it.’²⁶ Dit geldt ook voor de afscheidsbrieven waar ik mee werk. We weten niet in hoeverre deze brieven overeenkomen met wat een terdoodveroordeelde op het moment van schrijven echt ervoer of dacht. Galasinski stelt dat afscheidsbrieven moeten worden gezien als communicatieve documenten, waarin de schrijver een bepaald beeld van de werkelijkheid construeert dat hij wil overdragen.²⁷ De manier waarop hij dat doet, is beïnvloed door zijn sociale omgeving. Taalgebruikers zijn geen geïsoleerde individuen, maar ze zijn onderdeel van communicatieve gemeenschappen. De taal die ze gebruiken is sterk gevormd door de manier waarop het gebruikelijk en gepast is om te spreken binnen die groepen. Een geheel van gespreksonderwerpen en de manier waarop daarover gesproken wordt binnen een bepaalde gemeenschap, heet een *discours*, een begrip dat gemunt werd door Michel Foucault.²⁸ In lijn met

²³ Withuis, “Een beetje bloed, dat de aarde zal bevruchten”, 84.

²⁴ Bijvoorbeeld door Loe de Jong in *Het Koninkrijk der Nederlanden*.

²⁵ Sylvie Crinquand, *Last Letters*. (Newcastle upon Tyne 2008) 2. <https://halshs.archives-ouvertes.fr/halshs-00467731> (geraadpleegd op 15 april 2023).

²⁶ Dariusz Galasinski, *Discourses of Men's Suicide Notes: A Qualitative Analysis* (London 2017) 8. <http://ebookcentral.proquest.com/lib/uunl/detail.action?docID=5014614> (geraadpleegd 20 april 2024).

²⁷ Galasinski, *Discourses of Men's Suicide Notes*, 2.

²⁸ *Ibidem*, 17.

Norman Fairclough, een van de grondleggers van de discoursanalyse, definieert Galasinski discours als 'een vorm van sociale praktijk in een sociaal-culturele context.' Taalgebruikers zijn geen geïsoleerde individuen, maar ze zijn gevormd door de communicatieve activiteiten waaraan ze deelnemen als leden van sociale groepen en culturen. Galasinski stelt dat taalgebruikers vaak spreken en schrijven zoals er van hen verwacht wordt.²⁹

Taalgebruik in een communicatieve gemeenschap is vaak intertekstueel. Galasinski wijst er in zijn onderzoek op dat veel zelfmoordnotities vol staan met andere teksten. De schrijvers van de brieven maken gebruik van deze teksten om bepaalde stilistische effecten te bereiken of om een ideologische boodschap te verspreiden. Intertekstualiteit kan opzettelijk zijn, maar een tekst kan ook zo'n integraal onderdeel zijn van het vocabulaire van een schrijver dat hij of zij deze tekst gebruikt zonder zich daarvan bewust te zijn. Dit suggereert dat bepaalde teksten een overheersende rol hebben in hoe bepaalde ervaringen worden geconstrueerd in nieuwe teksten.³⁰

c. *Emotionele gemeenschappen*

Emotiehistoricus Barbara Rosenwein borduurt voort op het idee van discourses met haar onderzoek naar *emotional communities*. Dit concept is het antwoord van Rosenwein op de vraag of we emoties kunnen kennen op basis van historische teksten. Dat is volgens haar niet mogelijk. De expressie van een emotie is namelijk nooit hetzelfde als de emotie zelf, en de mate waarin die expressie wel correspondeert met een geleefde emotie is voor de historicus onbekend. Wat kunnen we dan wel weten? Volgens Rosenwein vertellen historische bronnen 'at least what people thought other people would like to hear (or expected to hear)'.³¹ Dat sluit aan bij de gedachte van Withuis dat de schrijver van een afscheidsbrief waarschijnlijk rekening houdt met het emotioneel belang van de ontvanger, en dat de inhoud van de brief daardoor gevormd wordt. Emotietaal in historische bronnen mag volgens Rosenwein daarom niet worden gedecontextualiseerd. De betekenis van woorden met een emotionele lading wordt bepaald door de zinnen waarin ze voorkomen en door de bredere context waar de auteur en het publiek van de bron onderdeel van uitmaken. Het is voor historici belangrijk om niet alleen te onderzoeken welke emotietaal er in bronnen wordt gebruikt, maar ook hoe die taal functioneerde in een bredere historische context.

Rosenwein introduceert daarom het concept *emotional communities*. Ze definieert het begrip als 'groups in which people adhere to the same norms of emotional expression and value – or devalue – the same or related emotions.'³² Emotionele gemeenschappen zijn sociale gemeenschappen, maar ze kunnen ook tekstuele gemeenschappen vormen, waarin mensen

²⁹ Galasinski, *Discourses of Men's Suicide Notes*, 18

³⁰ Ibidem, 20.

³¹ Barbara H. Rosenwein, *Emotional Communities in the Early Middle Ages* (Ithaca 2006) 2, 193.

³² Rosenwein, *Emotional Communities*, 2.

hetzelfde vocabulaire gebruiken om uitdrukking te geven aan hun emoties. Die taal kan worden versterkt door ideologieën, onderwijs en gedeelde vooronderstellingen. In de middeleeuwen lag er bijvoorbeeld veel nadruk op het uit het hoofd leren van teksten (zoals hagiografieën), waardoor die volgens Rosenwein onderdeel werden van het zelf.³³ Rosenweins concept emotionele gemeenschappen vertoont veel overeenkomsten met Foucaults *discours*, maar laat meer ruimte voor gebruiken die vormend zijn voor taal en beleving van emotie.³⁴

De kracht van (aangeleerde) taal is sterk: de woorden die mensen gebruiken kunnen emoties en gevoelens beschrijven, maar tegelijkertijd kunnen ze die gevoelens ook vormen en veranderen. Rosenwein refereert hierbij aan het concept *emotives* van historicus William Reddy. *Emotives* zijn emotiespraak en -gebaren die emoties beschrijven, maar die ook de potentie hebben om de emotionele staat van de persoon van wie ze komen te veranderen. Die *emotives* worden in sterke mate gevormd door de gemeenschap waar iemand onderdeel van uitmaakt. 'Conventional emotives authorized in a given community have 'extensive power', aldus Reddy.³⁵ Een belangrijke rol in (tekstuele) emotionele gemeenschappen spelen *topoi*: terugkerende thema's en motieven uit verschillende bronnen, teksten en periodes, waar binnen de groep waarde aan wordt toegekend. Omdat de leden van een emotionele gemeenschap bekend zijn met dezelfde *topoi*, vormen ze een belangrijk middel om emoties te communiceren en te zorgen dat die begrepen worden door andere leden van de gemeenschap. *Topoi* vormen daarom het taalgebruik van individuen in een emotionele gemeenschap.³⁶ Door referenties aan gemeenplaatsen wordt hun belang bovendien verder bevestigd. Net als een discours is de relatie van een emotionele gemeenschap met taal dus wederkerig. Aan de ene kant vormt het discours of de emotionele gemeenschap het gebruik van taal, aan de andere kant vormt en consolideert die taal het discours of de eenheid van de gemeenschap.³⁷

In deze scriptie onderzoek ik of en op welke manier afscheidsbrieven inzicht geven in religieuze emotionele gemeenschappen tijdens de Tweede Wereldoorlog. Rosenwein schrijft dat het concept emotionele gemeenschappen heel geschikt om de interpretatie en expressie van religie in religieuze subgemeenschappen te onderzoeken. 'It is only when we look at the norms of groups smaller than universal Christendom and larger than nuclear families,' schrijft ze, 'that we are able to see how the general Christian stance was variously interpreted and expressed, and (...) contested.'³⁸

³³ Rosenwein, *Emotional Communities in the Early Middle Ages*, 24.

³⁴ *Ibidem*, 25.

³⁵ *Ibidem*, 19–20.

³⁶ *Ibidem*, 27.

³⁷ *Ibidem*, 196.

³⁸ *Ibidem*, 199.

3. *Collectie en bronnen*

d. *Collectie 249 Afscheidsbrieven en Oorlog uit Eerste Hand*

Ik baseer mijn onderzoek op de collectie afscheidsbrieven die beheerd wordt door het NIOD. De brieven zijn samengebracht in twee documentatiedossiers: een oorspronkelijk dossier, toegangsnummer 249-800A, en een dossier met aanvullingen, toegangsnummer 249-A800A. Opvallend genoeg zijn de documenten in de NIOD-collectie vaak niet de originele afscheidsbrief, maar een transcript van de afscheidsbrief, meestal getypt en soms handgeschreven. Dit geldt voor de afscheidsbrieven in veel sterkere mate dan voor ‘reguliere’ oorlogscorrespondentie.³⁹ Van sommige brieven zitten meerdere transcripten in het archief. Dit kan ermee te maken hebben dat afscheidsbrieven al tijdens de oorlog werden vermenigvuldigd en verspreid, bijvoorbeeld binnen verzetsgemeenschappen, om de anti-Duitse moraal hoog te houden, of onder familie en vrienden.⁴⁰ Daarnaast zijn sommige brieven ook door de schenker getranscribeerd voor donatie aan het NIOD vanwege de emotionele waarde van het origineel, en andere zijn door medewerkers van het NIOD of een van haar rechtsvoorgangers overgetypt.⁴¹

e. *Stiltes en biases*

In zijn boek *Silencing the past: Power and the Production of History* beschrijft de Haïtiaans-Amerikaanse academicus Michel-Rolph Trouillot geschiedenis als een sociaal proces waarin gaten kunnen vallen. Hij noemt deze gaten ‘stiltes’. Stiltes ontstaan volgens Trouillot op vier cruciale momenten in het historische proces: het ontstaan van bronnen (*fact creation*), de creatie van archieven (*fact assembly*), het maken van historische narratieven (*fact retrieval*) en het moment van retrospectieve significantie (*making of history*), waarbij belang wordt gehecht aan bepaalde gebeurtenissen en momenten ten koste van andere momenten.⁴² De Amerikaanse historicus Lara Putnam sluit zich bij het denken van Trouillot aan als ze in een artikel over (digitale) archieven schrijft: “The records of human social life now captured in the digitized world tell us so much about so much that we might forget to remember the systematic absences within them.”⁴³ Ook deze collectie, deze weerslag van menselijk sociaal leven bevat systematische gaten. Dat begint al bij de historische context waarin de bronnen zijn ontstaan, de fase die Trouillot omschrijft als *fact creation*.⁴⁴ In hoofdstuk 1 ga ik daarom uitgebreid in op de historische context waarin de

³⁹ Zie NIOD, ‘247 Collectie Correspondentie’, https://www.archieven.nl/mi/298/?mivast=298&mizig=210&miadt=298&micode=247&milang=nl&mizk_alle=eli%20fresco&miview=inv2#inv3t5 (geraadpleegd 13 maart 2023).

⁴⁰ Withuis, “Een beetje bloed, dat de aarde zal bevruchten”, 64.

⁴¹ Mailcorrespondentie tussen de auteur en NIOD-archivaris Carlijn Keijzer, 18 april 2023.

⁴² Michel-Rolph Trouillot, *Silencing the Past: Power and the Production of History* (Boston 1995) 26.

⁴³ Lara Putnam, ‘The Transnational and the Text-Searchable: Digitized Sources and the Shadows They Cast’, *The American Historical Review* 121:2 (2016) 393. <https://doi.org/10.1093/ahr/121.2.377>.

⁴⁴ Trouillot, *Silencing the Past*, 26.

afscheidsbrieven zijn ontstaan en bespreek ik welke sociaaleconomische en religieuze groepen in de collectie zijn vertegenwoordigd en wat de geografische afkomst van de schrijvers was.

Naast de historische context waarin bronnen zijn ontstaan, hebben ook de processen van schenking en archivering invloed op de vorming van een bronnencollectie. De Britse historicus Julia Laite wijst erop dat onderzoekers hun bronnen altijd zien door de ogen van de instituties die ze hebben opgesteld. Historische bronnen komen niet door toeval tot ons en ‘finding them is not a happy accident’, maar archieven zijn het gevolg van bewuste keuzes van instituten en archivarissen en daarmee representeren ze politieke en sociale macht.⁴⁵ Het NIOD werd direct na de Tweede Wereldoorlog opgericht voor de documentatie van de bezettingsperiode in Nederland. Sinds de oprichting van het NIOD worden actief documenten geworven die een inkijk geven in de persoonlijke ervaring van mensen die de bezettingstijd zelf meemaakten. Als onderdeel van die wervingscampagne zijn de afscheidsbrieven die ik onderzoek bij het NIOD terechtgekomen. Oorspronkelijk waren de afscheidsbrieven dus geen eenheid. De brieven komen uit omstandigheden die vergelijkbaar zijn, maar ze zijn wel geschreven door verschillende personen, op verschillende plekken, ze zijn vervolgens naar verschillende mensen op verschillende plaatsen gestuurd en zijn op verschillende plekken en verschillende manieren bewaard. Nabestaanden of toevallige vindsters hebben besloten de brief aan het NIOD of een van haar rechtsvoorgangers te schenken. Vervolgens heeft er selectie plaatsgevonden door medewerkers van het instituut.⁴⁶

In de tijd na de Tweede Wereldoorlog werd veel waarde gehecht aan politieke integriteit. Hoewel veel verzetsstrijders een communistische achtergrond hadden, maakten communisten geen onderdeel uit van de nationale herinneringscultuur. De Communistische Partij Nederland wilde na de oorlog een eigen Gedenkboek uitbrengen om communisten die tijdens de Tweede Wereldoorlog waren gevallen te herinneren. Het boek is er nooit gekomen, maar er zijn door de CPN wel documenten verzameld als bewijs voor de dood en het verzet van mensen wiens namen in het boek zouden komen. Veel nabestaanden van communistische verzetsstrijders brachten documenten over hun omgekomen familielid of vriend naar de communistische partij. Deze brieven bevinden zich nu in het archief van de CPN, dat deel uitmaakt van de collectie van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis. Deze collectie staat centraal in het onderzoek van Withuis. Hoewel een paar brieven van communistische verzetsstrijders aanwezig zijn in de NIOD-collectie, is deze groep wel ondervertegenwoordigd.⁴⁷

De NIOD-collectie is dus de uitkomst van verschillende sociale processen en niet representatief voor het hele verzet. Ik kan op basis van deze collectie geen algemene uitspraken doen over religieuze motivaties van verzetsleden in het algemeen, of het gebruik van religieuze

⁴⁵ Julia Laite, ‘The Emmet’s Inch: Small History in a Digital Age’, *Journal of Social History* 53:4 (2020) 979.

⁴⁶ Mailcorrespondentie tussen de auteur en NIOD-archivaris Carlijn Keijzer, 18 april 2023.

⁴⁷ Withuis, “‘Een beetje bloed, dat de aarde zal bevruchten’”, 64–65.

taal of geloofsbeleving op het moment dat de dood dichtbij is. Wel kan ik conclusies trekken over de samenstelling van en religieuze taal in *deze* collectie afscheidsbrieven en voor de groep mensen die in deze collectie is vertegenwoordigd.

4. Digitalisering en computationeel onderzoek naar religie

In 2023 is de collectie Afscheidsbrieven gedigitaliseerd als onderdeel van het project 'Oorlog uit Eerste Hand', dat tot doel had de volledige collectie oorlogsbrieven van het NIOD te conserveren, digitaliseren en beter toegankelijk te maken. De brieven zijn eerst gescand en daarna is de tekst op de scans omgezet naar computer-doorzoekbare tekst. Dat is gedaan met *Transkribus*: software, ontwikkeld door de Oostenrijkse READ-coöperatie, die door middel van handgeschreven tekstherkenning (*Handwritten Text Recognition, HTR*) historische documenten kan lezen en automatisch kan transcriberen.⁴⁸

Digitalisering is van grote invloed op het werk dat historici doen. Julia Laite stelt: 'All historians have had their work transformed by digitization'.⁴⁹ Lara Putnam beschrijft twee grote veranderingen in het historisch onderzoek in de laatste decennia. Vanaf de late jaren 1990 daalde ten eerste de tijd die het kostte om toegang te krijgen tot secundaire literatuur, toen initiatieven als JSTOR grote hoeveelheden wetenschappelijke teksten toegankelijk maakten door metadatazoekopdrachten via het web. Halverwege de jaren 2000 maakte OCR (*Optical Character Recognition*) de volledige tekstuele doorzoekbaarheid van primaire en secundaire bronnen via het web mogelijk.⁵⁰ Inmiddels is er een naast de twee veranderingen die Putnam in 2016 beschreef een nieuwe ontwikkeling gaande. De opkomst van HTR (*Handwritten Text Recognition*) in de laatste jaren, zorgt ervoor dat ook handgeschreven bronnen volledig doorzoekbaar kunnen worden gemaakt, waardoor ook de toegankelijkheid van deze bronnen toeneemt.

Het digitaliseren van een historische collectie documenten betekent echter meer dan alleen betere toegankelijkheid van bronnen. Het omzetten van papieren archieven naar tekst die met de computer doorzocht kan worden, biedt ook mogelijkheden voor andere manieren van onderzoek. Het gros van de massa-gedigitaliseerde archiefcollecties bestaat uit bronnen met typoscript, die zijn gedigitaliseerd met OCR. Denk bijvoorbeeld aan de krantendatabase *Delpher* die ontwikkeld is door de Koninklijke Bibliotheek.⁵¹ Omdat HTR (*Handwritten Text Recognition*) in de laatste jaren is ontwikkeld, zijn grote gedigitaliseerde collecties handgeschreven bronnen, zoals de oorlogsbrievencollectie van het NIOD, een vrij nieuw fenomeen. Omdat handgeschreven

⁴⁸ Annelies van Nispen, Carlijn Keijzer, Sergio Leatomu & Milan van Lange, Projectpagina 'Oorlog uit Eerste Hand', NIOD, <https://www.niod.nl/en/projects/first-hand-accounts-war> (geraadpleegd 29 juni 2024).

⁴⁹ Laite, 'The Emmet's Inch', 964.

⁵⁰ Putnam, 'The Transnational and the Text-Searchable', 379.

⁵¹ Milan van Lange en Ralf Futselaar, 'De emotionalisering van de samenleving?: Een diachrone verkenning van emotionaliteit in de Nederlandse politiek en media, 1945-1989', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 134:4 (December 2021) 636. <https://doi.org/10.5117/TVG2021.4.006.LANG>, 637. Zie Delpher, <https://www.delpher.nl/>.

bronnen vaak een heel ander karakter en een andere lading hebben dan getypte of gedrukte bronnen zoals kranten, is het noodzakelijk te reflecteren op de geschiktheid van digitale onderzoeksmethoden voor dit nieuwe type digitale collectie.

In deze scriptie verken ik daarom naast een traditionele analyse van de bronnen mogelijkheden voor computationeel onderzoek naar de afscheidsbrieven. Er is nog niet veel computationeel onderzoek gedaan naar religie in historische bronnen, ook niet in met OCR gedigitaliseerde collecties. Een uitzondering is het onderzoek van de eerdergenoemde Ilari Taskinen, die computationele methoden gebruikt om de functie van religie en de verbondenheid met patriottische taal in brieven van Finse soldaten te onderzoeken. In het derde hoofdstuk van deze scriptie probeer ik de methode uit waarmee hij gewerkt heeft, maar probeer ik ook andere methoden om religieuze verwijzingen in de brieven te onderzoeken. Ik reflecteer daarbij kritisch op de bruikbaarheid en relevantie van deze methoden. Mijn onderzoek biedt daarmee niet alleen inzicht in de religieuze dimensies van afscheidsbrieven uit de Tweede Wereldoorlog, maar ook een methodologisch kader dat relevant is voor toekomstig computationeel onderzoek naar religieuze taal in historische documenten.

5. Opzet en structuur

a. Hoofdstuk 1

In het eerste hoofdstuk breng ik de historische context van de afscheidsbrieven en hun schrijvers in kaart. Op basis van secundaire literatuur bespreek ik de geschiedenis van verzet tijdens de Tweede Wereldoorlog en ga ik in op de Duitse rechtspraak in Nederland en het proces van terdoodveroordeling. Vervolgens analyseer ik de achtergrond van de collectie. Wie waren de mannen van wie de laatste geschreven woorden op het NIOD worden bewaard? Waar kwamen ze vandaan en wat was hun religieuze afkomst? Vrijwel alle schrijvers zijn opgenomen in de Erelijst van Gevallen en hun namen zijn te vinden in de registratie van de Oorlogsgravenstichting, een organisatie die de namen van oorlogsslachtoffers registreert. De persoonsdossiers die zijn opgemaakt bij het opnemen van de namen van slachtoffers in dit register zijn online te raadplegen op de website van het Nationaal Archief.⁵² Deze dossiers gebruik ik om informatie te vinden over slachtoffers, zoals leeftijd, woonplaats en religieuze achtergrond. Het bespreken van de historische context van de brieven en de achtergrond van de schrijvers is een belangrijke stap in mijn onderzoek om te kunnen bepalen welke gemeenschappen in de collectie zijn vertegenwoordigd en te onderzoeken en wat de afscheidsbrieven vertellen over emotie- en religietaal in deze gemeenschappen.

⁵² 'Oorlogsgravenstichting (OGS)', Nationaal Archief, <https://www.nationaalarchief.nl/onderzoeken/zoekhulpen/oorlogsgravenstichting-ogs> (geraadpleegd 2 juli 2023).

b. Hoofdstuk 2

Nadat ik de context van de collectie Afscheidsbrieven in kaart heb gebracht, analyseer ik in het tweede hoofdstuk de inhoud van de brieven. Ik breng in kaart welke religieuze thema's prominent zijn in de brieven en welke functie religieuze taal in de brieven heeft. Omdat taalgebruikers, zoals ik hierboven heb besproken, in sterke mate worden beïnvloed door de gemeenschappen waar ze onderdeel van uitmaken en het taalgebruik in die gemeenschappen, let ik daarbij expliciet op referenties aan externe religieuze teksten en gebruiken. Ik onderzoek in hoeverre het religieuze taalgebruik van de schrijvers is gevormd door de gemeenschap waar ze onderdeel van uitmaken en in hoeverre deze gemeenschappen gezien kunnen worden als *emotional communities*.

c. Hoofdstuk 3

Als laatste stap exploreer ik de mogelijkheden van computationeel onderzoek naar religieuze taal. *Natural Language Processing* (NLP) en *text mining* kunnen gebruikt worden om allerlei verschillende aspecten van menselijk taalgebruik te onderzoeken. De digitalisering van steeds meer collecties historische documenten maakt het mogelijk voor historici om dergelijke computationele methoden en technieken te integreren in hun onderzoekspraktijk.⁵³ Digitale onderzoeksmethoden kunnen traditioneel historisch onderzoek, het zorgvuldig lezen en bekijken van teksten en bronnen, echter nooit vervangen. Milan van Lange schrijft daarover: 'Computationele tekstanalyse is geen vervanging van het historisch onderzoek zoals we dat kennen, maar vooral een aanvulling erop'.⁵⁴ Om te kunnen reflecteren op de toegevoegde waarde van computationeel onderzoek, is het belangrijk om te experimenteren en computationeel onderzoek te vergelijken met traditioneel historisch onderzoek. Mijn onderzoek leent zich daar goed voor, omdat de collectie die ik gebruik groot genoeg is om er een digitale analyse mee uit te voeren, maar tegelijkertijd niet zo omvangrijk is dat het onmogelijk is om de brieven zelf te lezen. In mijn laatste hoofdstuk exploreer ik daarom verschillende mogelijkheden om brieven met een religieuze lading computationele te herkennen en vergelijk de resultaten hiervan met mijn eigen kwalitatieve analyse. Op die manier kan ik de *text-mining*-methoden die ik onderzoek op waarde schatten en conclusies trekken over de geschiktheid van mijn methoden en de schaalbaarheid van computationeel onderzoek naar religieuze taal.

⁵³ Milan van Lange, *Emotional Imprints of War: A Computer-Assisted Analysis of Emotions in Dutch Parliamentary Debates, 1945-1989*, Digital Humanities Research, 2749-1986 6 (Bielefeld 2023) 35. <https://doi.org/10.1515/9783839464854?locatt=mode:legacy>.

⁵⁴ Van Lange en Futselaar, 'De emotionalisering van de samenleving?' 636.

Hoofdstuk 1

De collectie in context

Als historicus is het belangrijk om bewust te zijn van de bronnen waarmee je werkt, evenals van de ontstaansgeschiedenis en van de achtergrond van de schrijvers van die bronnen. Zoals ik in de inleiding heb besproken op basis van de ideeën van Trouillot, zijn de historische processen van bronnencreatie en van selectie in archieven heel bepalend voor de informatie die historische bronnen ons geven. Daarom is het belangrijk om kritisch te reflecteren op de bronnen die de basis vormen voor historisch onderzoek. Dat geldt voor mijn onderzoek in misschien nog wel sterkere mate dan andere onderzoeken, omdat ik me grotendeels baseer op één archiefcollectie. Ik put niet uit allerlei verschillende bronnen uit verschillende archieven, zoals historici vaak doen, maar ik werk met een vooraf geselecteerde en door archivariissen bij elkaar gebrachte bronnencollectie. Het is een collectie met gaten, *biases* en stiltes, zoals Trouillot ze zou noemen, die tot stand zijn gekomen als gevolg van de geschiedenis van het verzet en berechting in Nederland en van de vorming van de collectie.⁵⁵ Om inzicht te krijgen in die processen en om de context waarin de brieven zijn geschreven te begrijpen, beschrijf ik in dit hoofdstuk de ontstaansgeschiedenis van de brieven en breng ik de achtergrond van de schrijvers in kaart.

1. *Verzet en veroordeling in bezet Nederland*

Op basis van secundaire literatuur bespreek ik eerst de geschiedenis van Nederlands verzet tegen de Duitse bezetter tijdens de Tweede Wereldoorlog en de manier waarop dat verzet bestraft werd. Zo onderzoek ik in welke context de afscheidsbrieven waar ik mee werk zijn geschreven, en in welke omstandigheden de schrijvers zich bevonden toen zij de brieven schreven.

a. *Verzet in bezet Nederland*

Een gemeenschappelijke deler tussen de brieven-schrijvers is dat zij zich allemaal hebben verzet tegen de Duitse bezetter en om die reden zijn gefusilleerd. Het begrip ‘verzet’ is verre van eenduidig.⁵⁶ In literatuur over de Tweede Wereldoorlog omvat de term allerlei vormen van georganiseerde en niet-georganiseerde handelingen. In de eerste maanden na de bezetting was er nog weinig van verzet te merken. In eerste instantie stelde de Duitse bezetter zich relatief mild op ten opzichte van Nederlanders, die zij zagen als een Germaans broedervolk. Veel Nederlanders dachten daarom dat het wel mee zou vallen met de bezetting. Toch was er wel vanaf het begin verzet tegen de Duitsers. Aanvankelijk kwam dat vooral voort uit lokale netwerken. De risico’s van verzet waren nog niet duidelijk. Groepen als de Geuzen en de Oranjewacht werden opgerold

⁵⁵ Trouillot, *Silencing the Past*, 26.

⁵⁶ Ad van (Adolph Petrus Maria) Liempt, J.C.H. (Johan Cornelis Hendrik) Blom historicus, and Chris van Esterik, *De Oorlog* (Amsterdam 2009) 154.

voordat ze actie hadden kunnen ondernemen. Een grotere organisatie die vanaf het begin van de oorlog actief was, vormde de Ordedienst (OD). Deze illegale organisatie, die vooral uit militairen bestond, werd opgericht met het doel de orde te bewaren voor als de Duitsers Nederland weer zouden verlaten. Toen de bezetting steeds langer duurde, ging de OD actief verzet plegen.⁵⁷ Een andere groep die vanaf het begin van de bezetting verzet pleegde, waren de communisten. In 1941 organiseerde de Communistische Partij Nederland (CPN) een grootschalige staking in Amsterdam naar aanleiding van de razzia op het Daniël Jozef Meijerplein, die de geschiedenis inging als de Februaristaking.⁵⁸

Vanaf 1942 werden steeds meer verzetsorganisaties opgericht: de Landelijke Organisatie voor Hulp aan Onderduikers (LO), waar de OD in opging, het Nationaal Comité van Verzet (NC), de Raad van Verzet (RVV) en de Landelijke Knokploegen (LKP) in 1943. Veel van deze organisaties, met name de LO en de LKP bestonden grotendeels uit gereformeerden. In augustus 1944 gingen deze netwerken op aandringen van de Nederlandse regering in ballingschap samen in één landelijke verzetsorganisatie: de Binnenlandse Strijdkrachten (BS).⁵⁹

In 1943 nam het verzet verder toe. De positie van het Duitse leger aan het oostfront verslechterde na de slag bij Stalingrad en het werd meer en meer duidelijk dat een Duitse nederlaag onafwendbaar was. Dit maakte het verzet zelfverzekerder. Verder zorgde ook de *Arbeitseinsatz*, de verplichte tewerkstelling van Nederlandse mannen in Duitsland vanaf 1943 ervoor dat een groot aantal jonge mannen op zoek ging naar een onderduikadres, waardoor het illegale netwerk groter werd.⁶⁰

Aanvankelijk was Amsterdam als grootste stad van Nederland een belangrijk centrum van verzet. De Februaristaking uit 1941 is hier een goed voorbeeld van. Ook in andere steden ontstond oppositie. In Rotterdam bijvoorbeeld boden de haven en industrie veel mogelijkheden voor sabotageacties. Verder waren universiteitssteden, zoals Leiden, Utrecht en Groningen broeinesten van intellectuele en culturele oppositie.⁶¹ Studenten en docenten speelden een belangrijke rol bij het verspreiden van illegale publicaties en het organiseren van anti-Duitse bijeenkomsten. In de loop van de oorlog nam ook het verzet op het platteland toe. In de Achterhoek en op de Utrechtse Heuvelrug waren bijvoorbeeld veel lokale knokploegen actief: groepjes verzetsmensen die voor allerlei projecten inzetbaar waren. De landelijke organisatie LO/LKP, die vanaf 1942 probeerde

⁵⁷ Loe De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de tweede wereldoorlog. Deel 4, Mei '40 - Maart '41* (S-Gravenhage: M. Nijhoff, 1972) 697-99.

⁵⁸ Benda-Beckmann, *Het Oranjehotel*, 75.

⁵⁹ Hans Blom, 'Nederland onder Duitse bezetting, 10 mei 1940-5 mei 1945', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, deel 15 (Bussum 1982) 55-94, aldaar 82.

⁶⁰ Benda-Beckmann, *Het Oranjehotel*, 123-24.

⁶¹ Liempt, Blom, and Esterik, *De Oorlog*, 126-27.

het gewapend verzet en de hulp aan onderduikers enigszins te coördineren, opereerde ook vooral op het platteland.⁶²

Verzet kwam uit verschillende sociale groepen in de samenleving. Arbeiders, kunstenaars, ambtenaren en boeren droegen op verschillende manieren bij aan het verzet tegen de bezetter. Ook geestelijken, zoals dominees en priesters namen deel aan het verzet.⁶³ Over het algemeen zijn vrouwen sterk ondervertegenwoordigd in bronnen uit het Nederlandse verzet. Dat geldt ook voor de collectie Afscheidsbrieven: die bevat helemaal geen brieven van vrouwen. In 1980 was historicus Marjan Schwegman de eerste die vrouwen in het verzet centraal stelde in haar boek *Het Stille Verzet. Vrouwen in Illegale Organisaties. Nederland, 1940-1945*. Schwegman onderzocht in hoeverre er in het verzet sprake was van een specifieke rolverdeling tussen mannen en vrouwen. Op basis van haar onderzoek concludeerde Schwegman dat er wel degelijk vrouwen actief waren in het verzet. De verdeling van het verzetswerk was echter wel genderbepaald. Vrouwen behielden hun traditionele rol in het verzet. Hun taak was faciliterend van aard.⁶⁴ In een later stadium van de oorlog namen vrouwen volgens Schwegman echter wel 'mannenwerk' over, zoals koerierswerk. Hiermee misleidden verzetsdeelnemers de Duitsers, omdat ze dergelijke activiteiten niet van vrouwen verwachtten. Vrouwen maakten dus handig gebruik van hun 'vrouwelijkheid'. Het werk van vrouwen in combinatie met de verwachtingen van de Duitsers kan hebben betekend dat vrouwen minder vaak gestraft werden voor hun verzetswerk dan mannen.⁶⁵ Dit kan ook een verklaring zijn voor de afwezigheid van brieven van vrouwen in de afscheidsbrievencollectie.⁶⁶

b. Verzet en geloof

Relatief veel verzetsleden hadden een gereformeerde achtergrond. Vroege verzetsgroepen zoals de Geuzen en de Ordedienst bestonden voor een groot deel uit gereformeerden en hervormden.⁶⁷ Ook het overgrote deel van de leden van de Landelijke Organisatie voor Hulp aan Onderduikers

⁶² Liempt, Blom, and Esterik, 154–55.

⁶³ Liempt, Blom, and Esterik, 155.

⁶⁴ Marjan Schwegman, *Het stille verzet: vrouwen in illegale organisaties, Nederland 1940-1945* (tweede druk, Amsterdam 1980).

⁶⁵ Marjan Schwegman, *De wapens van het verzet: geweld, geweldloosheid en gender in de strijd tegen onderdrukking en vervolging* (Amsterdam 2016).

⁶⁶ Voor wie geïnteresseerd is in de rol van vrouwen in het verzet, met name in het gereformeerde verzet raad een recent gepubliceerd onderzoek van *Trouw* aan over vrouwen die zich inzetten voor de publicatie en verspreiding van dit verzetsblad tijdens de oorlog aan. In een uitgebreide publicatie van het onderzoek, onder meer door journalist en historicus Rianne van Oosterom, onthulde de krant de namen van 300 verzetsvrouwen die tot dan toe niet bekend waren geweest. Lange tijd werd gedacht dat er nooit een vrouwelijke medewerker van *Trouw* door de Duitsers is gearresteerd. Van Oosterom corrigeert dit beeld: zestig vrouwen zijn door de Duitsers gepakt. Acht vrouwen stierven als gevolg van hun betrokkenheid bij het verzetswerk. Dat is nog steeds relatief weinig in vergelijking met het aantal mannen dat stierf. Dit onderzoek is de eerste systematische studie van de rol van de vrouw in het gereformeerde verzet. Bron: Rianne Oosterom, 'Aandeel verzetsvrouwen groter dan gedacht', *Trouw*, 27 januari 2024.

⁶⁷ Jan (Jan Theodoor Maria) Bank historicus, *God in de oorlog: de rol van de kerk in Europa 1939-1945* (Amsterdam 2015).

LO/LKP, was gereformeerd protestants.⁶⁸ In 2015 publiceerde historicus Coen Hilbrink het boek *Knokploegen* over de rol van religie in het gewapend verzet. In dit boek benadrukt hij hoe belangrijk het geloof was in de leefwereld van leden van de gereformeerde gemeenschap in die tijd. Gereformeerde verzetsstrijders zagen de Duitse bezetter als een kwade macht die inging tegen de wetten van God. Daar moest tegen gestreden worden, om slachtoffers én het protestantse Nederland te beschermen. Hilbrink baseert zich op een heel persoonlijke en lokale geschiedenis: die van de verzetsorganisatie waar zijn vader en grootvader onderdeel van waren. Leden van religieuze knokploegen hadden volgens Hilbrink een sterk persoonlijk verantwoordelijkheidsgevoel, waarvan de basis lag in de overtuiging gehoorzaam te moeten zijn aan God. Dit religieus geïnspireerde plichtsbesef leidde in combinatie met de realiteit van de bezetting tot het plegen van verzetsdaden. Omdat het gebaseerd is op een enkele verzetsorganisatie, blijft Hilbrinks werk echter wat anekdotisch.

In 2017 verscheen een uitgebreid boek over de rol van kerken in de Tweede Wereldoorlog van de hand van historicus Jan Bank. Hierin bespreekt hij de hoge representatie van mensen met een gereformeerde achtergrond in het Nederlandse verzet. De eerste verklaring is van organisatorische aard. Omdat verzetsactiviteiten clandestien moesten plaatsvinden, maakten mensen gebruik van bestaande netwerken. De LO/LKP-groepen die vanaf 1942 actief waren, ontstonden vanuit kerkelijke netwerken, waardoor vooral mensen gelieerd aan die kerken actief werden in deze verzetsgroepen. De tweede verklaring die Bank geeft, is vergelijkbaar met de conclusies van Hilbrink: christelijke overtuigingen waren een motiverende kracht om in verzet te komen tegen de bezettende macht die inging tegen de wetten van God. Volgens Bank gold dit echter niet voor alle gereformeerde christenen. In zeer orthodoxe gemeenschappen waar in de theologie veel nadruk werd gelegd op predestinatie was de houding juist passief. De Duitse bezetting was een straf van God, en daar mocht men zich niet tegen verzetten. Religie werkte dus niet altijd mobiliserend.⁶⁹

Over katholiek verzet is niet veel geschreven. Wel verscheen in 2015 een verkennend NIOD-rapport, geschreven door Bas von Benda Beckmann. Een aantal bekende katholiek leiders riep tijdens de oorlog op tot verzet. Een voorbeeld is de aartsbisschop van Utrecht, Johannes de Jong. Hij riep elf dagen na de capitulatie kerkgangers al op tot 'afkeer van defaitisme' en eendracht in de opbouw van het vaderland'. Ook de katholieke hoogleraar Titus Brandsma, die binnen de Katholieke Kerk een erkende gezagsdrager was, kwam in verzet tegen de Duitse bezetter en inspireerde 'gewone' kerkgangers om zich ook te verzetten. De LO/LKP, in eerste instantie een overwegend protestantse organisatie, werd vanaf juli 1943 aangevuld met een katholiek verzet uit het zuiden van Nederland. Toch waren katholieken veel minder sterk vertegenwoordigd in het

⁶⁸ Coen Hilbrink, *Knokploegen: religie en gewapend verzet, 1943-1944* (Amsterdam 2015) 64.

⁶⁹ Bank, *God in de oorlog*, 360-61.

verzet dan protestanten. Een verschil met protestanten is ook dat katholieken in mindere mate bereid waren tot gewelddadig verzet. Tot 1943 waren er in het katholieke Limburg bijvoorbeeld nauwelijks gewapende verzetsgroepen, en ook kwamen gewelddadige acties zoals overvallen en liquidaties daar minder vaak voor dan in andere delen van Nederland. Von Benda-Beckmann verklaart deze terughoudendheid door de sterke verzuiling en de invloed van de katholieke kerk, die geweld ontmoedigde en de voorkeur gaf aan vreedzame oplossingen. Katholieke verzetsgroepen zoals de Limburgse knokploegen waren kleinschaliger en minder goed georganiseerd.⁷⁰ Het katholieke zuiden van Nederland werd daarnaast eerder bevrijd dan het midden en noorden van het land. De radicalisering van verzetsactiviteiten die in andere delen van het land optrad in het najaar van 1944 toen het oorlogstijf keerde ten nadele van de Duitsers en tijdens de Hongerwinter die daarop volgde, was in het zuiden niet meer aan de orde.⁷¹

c. Duitse rechtspraak

De straf op verzetsactiviteiten was vaak hoog. Naar schatting zijn in totaal zo'n 2.000 illegale werkers door de Duitse bezetters geëxecuteerd. Om de context van de brieven te begrijpen, is het goed om in kaart te brengen welk proces aan de executie van de schrijvers voorafging.

In haar boek *Het Recht* brengt Geraldien von Frijtag Drabbe Künzel de rechtspraak in Nederland tijdens de bezetting in kaart. Meteen na de capitulatie van Nederland in mei 1940 zetten de Duitsers de rechtspraak in Nederland op zijn kop. Frederick von Bock, de opperbevelhebber van het Duitse leger vaardigde een voorschrift uit waarmee het Duits recht ook in Nederland ging gelden. Nederlanders die handelingen begingen die voor het Duitse recht strafbaar waren, konden vanaf dat moment worden berecht door *Feldgerichte*: militaire rechtbanken. Daarnaast werd een reeks nieuwe strafbare feiten ingesteld. Eén daarvan was 'sabotage': een breed begrip waar politieke oppositie en verzetsactiviteiten onder werden geschaard.⁷² In de maanden daarna werd de Duitse rechtspraak in Nederland verder vormgegeven. In de zomer van 1940 verklaarde rijkscommissaris Seyss-Inquart het Duitse *Landesgericht* en *Obergericht* bevoegd om strafbare feiten door (voormalig) Duitse staatsburgers en medewerkers van het bezettingsbestuur te berechten. Verder kregen het *Landes-* en *Obergericht* de bevoegdheid om burgers te berechten als zij handelingen begingen die waren gericht tegen Duitse instituten, personen of belangen.⁷³

⁷⁰ Bastiaan Robert von Benda-Beckmann, 'Benda-Beckmann, Bastiaan Robert, 'De Rooms-Katholieke Kerk En de Grenzen van Verzet in Nederland Tijdens de Tweede Wereldoorlog', NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust en Genocidestudies (Amsterdam 2015) 30-35. <https://www.dodenherdenking-beek.nl/documents/PDF/Documentatiecentrum-refere/De-rooms-katholieke-kerk-tijdens-de-2e-Wereldoorlog.pdf> (geraadpleegd 20 juni 2024).

⁷¹ Benda-Beckmann, 32.

⁷² Geraldien von Frijtag Drabbe Künzel, *Het recht van de sterkste: Duitse strafrechtspleging in bezet Nederland* (Amsterdam 1999) 49.

⁷³ Frijtag Drabbe Künzel, 12.

In de loop van de oorlog kwamen er steeds meer rechtsorganen bij. Na de Februaristaking in 1941, toen Nederlandse burgers minder inschikkelijk en volgzaam bleken dan de Duitse autoriteiten hadden verwacht, bekoelde de relatie tussen bezetter en bevolking. Seyss-Inquart kondigde een verordening af waarin hij de bevoegdheid kreeg om in periodes van onrust het civiel standrecht af te kondigen om de openbare orde te beschermen. Personen die in strijd met dit beginsel handelden zouden ter dood worden veroordeeld. Een *Sondergericht* zou in naam van het *Obergericht* optreden als standgerecht.⁷⁴ De *Sicherheitspolizei* opende actief de jacht op verzetsorganisaties. Soms werden strafbare feiten ook per toeval ontdekt, of kwamen ze aan het licht door tips van burgers. De invloed van de Duitse strafrechtspraak nam toe en represaillemaatregelen werden harder.⁷⁵ Veel verzetsstrijders werden nadat zij betrapt of opgepakt waren meteen neergeschoten. Anderen werden gearresteerd en kregen een proces. In de afscheidsbrieven komt het proces dat aan de executie voorafging vaak ter sprake. Huibert van As schreef in zijn afscheidsbrief bijvoorbeeld: 'Vermoedelijk zullen jullie vernomen hebben, dat ik door de Duitse rechtbank ter dood ben veroordeeld.'⁷⁶ Meestal schreven de terdoodveroordeelden over 'de rechter', of 'de Duitse rechter', zonder daar specifiek bij te vermelden welk gerechtsoorgaan hen veroordeelde. In de aanmeldformulieren van de Erelijst voor gevallen worden het *Obergericht*, *Sondergericht* en *Feldgericht* allemaal genoemd als instantie die de schrijvers van de brieven ter dood veroordeelden.⁷⁷ Daarom ga ik verder in op de veroordeling door deze rechtsorganen.

d. Arrestatie, gevangenschap en proces

Arrestanten die waren opgepakt door de *Sicherheitspolizei* werden, als de feiten waarvan zij werden verdacht erg genoeg waren, eerst in voorarrest geplaatst.⁷⁸ Zij kwamen terecht in één van de Duitse concentratiekampen in Nederland of de *Untersuchungsgefängnis*. In de eerste oorlogsjaren bevond die zich in Scheveningen in een bestaande penitentiare inrichting die in de volksmond de bekende naam Oranjehotel kreeg. Vanaf 1942-1943 werden gedetineerden in de gevangenis aan het Wolvenplein in Utrecht geplaatst.⁷⁹ Het regime dat gevoerd werd in zowel de kampen als de gevangnissen was zwaar. In die omstandigheden wachtten de arrestanten hun proces af.⁸⁰ Dit komt in de brieven terug: verschillende brieven-schrijvers benoemden in hun brieven dat ze al lange tijd gevangen zaten. Sommige zaken bleven in handen van de *Sicherheitspolizei* en werden berecht voordat ze überhaupt bij een rechter terechtkwamen. Soms

⁷⁴ Freitag Drabbe Künzel, 101-2.

⁷⁵ Freitag Drabbe Künzel, 15.

⁷⁶ Huibert van As, 3 mei 1942.

⁷⁷ Formulier van H.P. Hos, H. Sneevliet, Nico Snijders, J.C. Mulders.

⁷⁸ Freitag Drabbe Künzel, *Het recht van de sterkste*, 155.

⁷⁹ Freitag Drabbe Künzel, 156.

⁸⁰ Ralf Futselaar, *Gevangnissen in oorlogstijd* (Amsterdam 2015) 58-60.

werden zaken door het *Landes-, Ober-, Feld- of Sondergericht* terugverwezen naar de *Sicherheitspolizei*. Daarnaast gaf de politie ook adviezen aan de rechters. Tegen (vermeende) communisten werd bijvoorbeeld altijd de doodstraf geadviseerd. Als een zaak wel bij het Duitse Openbaar Ministerie terecht kwam, formuleerde de Duitse officier van justitie een aanklacht.⁸¹ Deze aanklacht werd door bewakingspersoneel overhandigd aan de verdachten. De verdachten werden vervolgens verhoord om de aanklacht te onderzoeken. De verhoren gingen er vaak niet zachtzinnig aan toe.⁸² Joop Westerweel, leider van de Rotterdamse Westerweelgroep, schreef in 1944 zijn afscheidsbrief aan vrienden:

‘Ik moest van donderdagmiddag twee uur tot Zaterdagmorgen elf uur zonder onderbreking staan, de handen vastgebonden op de rug, op een rantsoen van vier boterhammen en een fles thee per dag. Dan ondervragingen in een donkere cel in de kelder. Een plaats waar je alleen maar kon staan. Ze sloegen mij, ze bonden mij een tijdlang dubbelgevouwen, trokken al mijn kleren van het lichaam en zo ondervroegen ze mij. Na ieder antwoord kon ik een trap of een zweepslag verwachten.’⁸³

Niet elk verhoor was echter gewelddadig. Zo schreef Harm Molenkamp: ‘Ik ben Vrijdag erg geslagen, doch nadien niet meer. Het verhoor door Leemhoff mij afgenomen, was zeer correct.’ Waarschijnlijk hebben niet alle briefschrijvers te maken gehad met gewelddadige verhoren, maar in ieder geval was de dreiging van fysiek geweld in de Duitse gevangenissen wel aanwezig.

Onder politiebegeleiding werden vervolgd op de dag dat zij moesten voorkomen naar de plaats van de zitting gebracht. In de loop van de oorlog werd vervoer echter steeds meer problematisch en vonden processen steeds vaker plaats in de gevangenis waar de verdachte gevangen werd gehouden. Opvallend is dat relatief weinig vrouwen zijn berecht door het *Landes-, Ober- en Sondergericht*. In slechts 5% van de zaken die door het *Sondergericht* werden behandeld was de verdachte een vrouw. Von Frijtag stelt dat vrouwen die wel werden voorgeleid, profiteerden van seksistische ideeën van de Duitse rechters. Zij gingen er, beïnvloed door de nationaalsocialistische denkbeelden over genderrollen, vanuit dat vrouwen uit emotie reageerden, ondoordacht handelden en daarom ontoerekeningsvatbaar waren. Vrouwen werden daarom minder vaak en minder zwaar gestraft dan mannen. Dit verklaart mede dat de NIOD-collectie geen afscheidsbrieven bevat van vrouwelijke verzetsstrijders.

⁸¹ Frijtag Drabbe Künzel, *Het recht van de sterkste*, 159.

⁸² Frijtag Drabbe Künzel, 162.

⁸³ Joop Westerweel, 11 augustus 1944

Volgens historicus Loe de Jong was het vooral de top van het verzet, mensen die illegale groepen aanstuurden, die werd geëxecuteerd. De subtop verdween naar concentratiekampen. Verzetswerk dat als minder significant werd gezien, zoals het verspreiden van illegaal materiaal of het verlenen van hulp aan Joden zou vooral bestraft zijn met gevangenisstraffen in Nederlandse gevangenissen en kampen.⁸⁴ Later onderzoek heeft dit beeld echter bijgesteld. Niet alleen kopstukken uit het verzet, maar ook deelnemers met een minder centrale positie werden zwaar gestraft. Wel weten we dat de Duitse bezetters verzet vooral zwaar bestraffen als het om georganiseerde verzetsgroepen ging.⁸⁵

De bewijsvoering tegen verzetsdeelnemers vormde meestal geen probleem. In minder dan 5% van de *Sondergerichtzaken* werd de verdachte vrijgesproken.⁸⁶ Nadat een verdachte schuldig werd verklaard, volgde de strafeis. Het politieke strafrecht liet veel ruimte voor interpretatie door de Duitse rechter, vaak ten nadele van de verdachte. Op beschuldiging van 'sabotage' volgde eigenlijk altijd de doodstraf. In de dossiers van veel van de brieven-schrijvers in het NIOD-archief wordt inderdaad sabotage als reden voor de veroordeling genoemd.

Na de stakingen van 1943 reageerde de bezetter steeds harder op verzet en veroordeelden Duitse rechters verzetsmensen steeds vaker tot de dood. Het is aannemelijk dat brieven-schrijvers die later zijn geëxecuteerd beter wisten dat hun daden tot de doodstraf zou kunnen leiden dan personen die in de eerste oorlogsjaren zijn geëxecuteerd. Dit zien we terug in de brieven. Nadat Huibert van As in mei 1942 tijdens het eerste Ordedienstproces werd veroordeeld tot de dood schreef hij aan zijn vrouw: 'Toen ik op 18 Aug. van het vorige jaar werd gearresteerd, dachten wij beiden, dat ik weer spoedig thuis zou zijn. Wij hoopten dat een spoedige behandeling van het geval voor de rechtbank de verwachte vrijheid zou geven.'⁸⁷

Opvallend is dat Van As in deze brief ook beschrijft dat hij eerlijk is geweest in zijn proces over het koerierswerk dat hij deed voor het verzet en dat hij tijdens datzelfde proces had aangegeven nooit de Duitse belangen te hebben willen schaden. Blijkbaar was hij optimistisch over de straf die hij zou krijgen, zolang hij eerlijk zou zijn en zou aangeven dat hij het goed bedoelde. Dergelijk optimisme over het strafproces na arrestatie was ook sterk aanwezig tijdens het Geuzenproces in 1940 en 1941.⁸⁸ Uit latere brieven blijkt meer realiteitsbesef. Friedrich Wilhelm Schäfer schreef in maart 1944 aan zijn moeder: 'Lief moedertje, toen ik in Februari in Rotterdam gevangen genomen werd wist ik wat me boven het hoofd hing, ik heb er echter geen

⁸⁴ De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de tweede wereldoorlog. Deel 10b, Het Laatste jaar II* ('S-Gravenhage 1981).

⁸⁵ 'De doden tellen', Nationaal Comité 4 en 5 mei, 99, <https://www.4en5mei.nl/onderzoek/onderzoeken/de-doden-tellen> (geraadpleegd 29 augustus 2023).

⁸⁶ Freitag Drabbe Künzel, *Het recht van de sterkste*, 167.

⁸⁷ Huibert van As, 3 mei 1942.

⁸⁸ Tames, *Over grenzen*, 18.

spijt van. Wat ik gedaan heb was voor ons dierbaar Nederland en moest gedaan worden door mij of door anderen.’⁸⁹

Naarmate de oorlog vorderde en de bezetter harder optrad tegen verzetsdaden, werden mensen zich steeds meer bewust van het gevaar van het plegen van verzet. De verwachtingen van veroordeelden verschoven: zij waren zich bewust van het risico die hun daden met zich meebrachten.

e. Terdoodveroordeeld

Na het doodvonnis konden de veroordeelden een gratieverzoek indienen. In de praktijk werden dergelijke verzoeken echter zelden gehonoreerd. Dit is een thema dat veel voorkomt in de afscheidsbrieven. Veel terdoodveroordeelden schreven in hun brief dat zij gehoopt hadden gratie te krijgen, maar dat hun gratieverzoek werd afgewezen. In zeldzame gevallen leidden omstandigheden zoals een zwakke gezondheid, de zorg voor kinderen, en ouderdom of juist een jonge leeftijd tot strafverlaging.⁹⁰ Een voorbeeld van een proces waarin minderjarigheid een aanleiding was voor strafverlaging, was het proces tegen verzetsgroep De Geuzen in maart 1941. De opgelegde straffen (waaronder 20 keer de doodstraf) in dit proces waren veel zwaarder dan verwacht. Op het laatste moment kregen drie minderjarige Geuzen wel gratie: hun doodstraf werd omgezet in een levenslange tuchtstraf.⁹¹ Om toch aan achttien doden te komen, werden drie meerderjarige Februaristakers toegevoegd. Op 13 maart werden deze mannen gefusilleerd op de Waalsdorpervlakte: de eerste massa-executie door de Duitse bezetter.⁹²

Nadat de rechter een verdachte ter dood had veroordeeld, werd hij in een dodencel geplaatst. De meeste terdoodveroordeelden werden binnen 24 uur na de definitieve uitspraak geëxecuteerd. Ze zaten dus maar kort in de dodencel. In deze context schreven de meeste gevangenen hun afscheidsbrief. Dit is uniek voor deze categorie terdoodveroordeelden. Gevangenen die wegwijnden in concentratiekampen en daar om het leven kwamen, kregen die kans niet. Terdoodveroordeelden zaten meestal niet alleen in de dodencel. Ze werden vergezeld door anderen die hetzelfde lot te wachten stond, vaak bekenden en vrienden die onderdeel uitmaakten van dezelfde verzetsorganisatie. Zo bevat de collectie bijvoorbeeld meerdere brieven van verzetsstrijders die werden veroordeeld tijdens het Geuzenprocessen in februari 1941 en ook meerdere van beide OD-processen in mei 1942. Hendrik Drogtschreef op 14 april 1944 aan zijn ouders: ‘Ik moet jullie het ergste berichten, ik ben vandaag veroordeeld tot de doodstraf en mijn vrienden ook.’⁹³ Ook Antonie Barnhard schreef in zijn brief van 3 mei 1942 dat hij samen met zijn

⁸⁹ Friedrich Wilhelm Schäfer, 7 maart 1944.

⁹⁰ Frijtag Drabbe Künzel, *Het recht van de sterkste*, 171–73.

⁹¹ A.H. Paape, *De Geuzen*, 3e druk (Amsterdam 1985) 124–50.

⁹² Tames, *Over grenzen*, 18.

⁹³ Hendrik Drogtschreef, 14 april 1944.

vrienden zou worden veroordeeld: 'Morgenvroeg 4 uur wordt het vonnis, de doodstraf aan mij en mijn vrienden voltrokken.'⁹⁴

Na het verblijf in de dodencel en het schrijven van een afscheidsbrief werden de terdoodveroordeelden vervoerd naar de plek waar ze zouden worden geëxecuteerd. De plaats waar de meeste schrijvers van brieven in de NIOD-collectie werden neergeschoten is de Waalsdorpervlakte, een plek in de duinen bij Wassenaar. Tenminste 19 schrijvers vonden hier de dood. 15 schrijvers werden vervoerd naar Sachsenhausen in Duitsland en werden daar doodgeschoten. Minstens 15 andere schrijvers vonden de dood op de Leuserheide, net als de Waalsdorpervlakte een militair oefenterrein. Minimaal 12 gevangenen werden voor hun dood naar Utrecht vervoerd en werden doodgeschoten in de gevangenis aan het Wolvenplein en minstens 5 schrijvers vonden de dood in de duinen bij Overveen.

2. De brieven en hun schrijvers

Als volgende stap in mijn bron- en collectiekritiek, richt ik me nu op de collectie en de achtergrond van de schrijvers. Ik heb onderzocht of ze lid waren van een kerk, waar ze vandaan kwamen, wat hun sociaaleconomische achtergrond was en hoe oud ze werden. Om biografische gegevens over de terdoodveroordeelden te achterhalen, heb ik gebruik gemaakt van twee type bronnen. De eerste zijn aanmeldformulieren voor de Erelijst voor Gevallen. Van sommige schrijvers is een aanmeldijst opgenomen in de collectie Afscheidsbrieven. Deze lijsten bevatten veel persoonlijke gegevens over de schrijvers. De tweede bron die ik gebruik is het archief van de Oorlogsgravenstichting, een organisatie die meer dan 50.000 oorlogsgraven beheert en verhalen achter de graven verzamelt. De Oorlogsgravenstichting heeft een uitgebreid archief met persoonsdossiers die een rijke bron vormen voor informatie over de slachtoffers. Het archief van de Oorlogsgravenstichting is gedigitaliseerd en te raadplegen op de website van het Nationaal Archief.⁹⁵

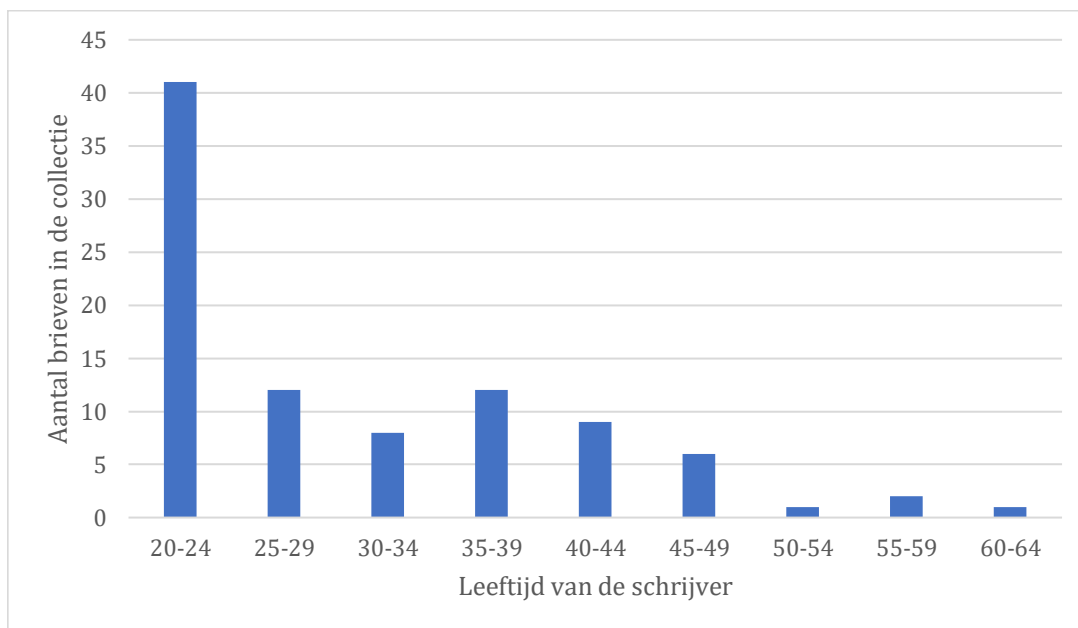
Voor elke brief heb ik gezocht naar de volgende informatie: woonplaats, beroep en religieuze achtergrond van de schrijver, de ontvangers van de brief en de datum van executie van de auteur. Deze informatie is niet volledig te achterhalen voor de hele collectie. Van sommige brieven is nooit achterhaald wie de schrijver was, en is bijvoorbeeld alleen een voornaam of zelfs helemaal geen naam bekend. Van andere brieven is niet bekend aan wie ze precies gericht waren. Weer andere brieven hebben wel een geïdentificeerde schrijver, maar een schrijver van wie de woonplaats, het beroep, het geboortjaar of de sterfdag of -plek onbekend is. Van de meeste schrijvers heb ik deze informatie echter wel kunnen achterhalen.

⁹⁴ Antonie Barnhard, 3 mei 1942.

⁹⁵ 'Oorlogsgravenstichting (OGS)'.

a. Leeftijd

Als eerste was ik geïnteresseerd in de leeftijd van de schrijvers. Van de meeste schrijvers is zowel de geboorte- als de sterfdatum bekend. Op basis van die informatie ben ik van 92 schrijvers te weten gekomen hoe oud ze zijn geworden. Figuur 1 visualiseert die informatie. De collectie bevat geen brieven van schrijvers jonger dan 20 jaar. Dat kan te maken hebben met het feit dat minderjarigheid soms een reden was voor strafuitsluiting. Alsnog waren verreweg de meeste brieven schrijvers heel jong toen zij ter dood werden gebracht. De jongste terdoodveroordeelde, Jans Diemer, werd twee dagen voor zijn 21^e verjaardag gefusilleerd. 41 schrijvers werden tussen de 20 en 24 jaar oud. Twaalf andere schrijvers werden ook geen 30. De collectie bevat 35 brieven van schrijvers met een leeftijd tussen de 30 en de 50 toen zij werden geëxecuteerd en tot slot bevat de collectie 4 brieven van schrijvers boven de 50. De afscheidsbrievencollectie bestaat dus voor het grootste deel uit brieven van jongvolwassenen, maar bevat ook een aantal brieven van oudere schrijvers.

Figuur 1 Leeftijd van de schrijver op het moment van executie (92)

b. Ontvangers

De jonge leeftijd van de meeste schrijvers weerspiegelt zich in hun relatie met de persoon tot wie ze zich richtten in de afscheidsbrieven. Tabel 1 laat zien wat de relatie was tussen de schrijvers en de ontvangers van hun afscheidsbrieven. De terdoodveroordeelden mochten zelf kiezen tot wie ze zich richtten in hun laatste brief. Meer dan de helft van de schrijvers schreef aan ouders en eventuele broers en/of zussen. Een klein aantal jongere schrijvers richtte een brief aan vriendin of verloofde. Oudere schrijvers, die zelf een gezin hadden gesticht, schreven vaak aan hun vrouw en kinderen. De meeste schrijvers schreven één brief die ze aan meerdere mensen richtten, met ouders of vrouw als de eerste geadresseerde. Soms schreven de terdoodveroordeelden ook meerdere brieven, waarbij ze zich in de ene bijvoorbeeld tot hun vrouw richtten en in één of meerdere andere brieven tot hun kinderen. Waarschijnlijk kregen niet alle schrijvers hier de tijd voor. Er zijn ook brieven bij die gericht zijn aan andere personen, zoals vrienden en huisgenoten. Klaas den Braven schreef zelfs aan zijn voetbalclub: de Amsterdamse Sportvereniging Vespucci.⁹⁶

(Beoogde) ontvanger	Aantal brieven
Ouder(s) (en broer(s) of zus(sen))	51
Vrouw (en kind(eren))	26
Broer(s) en/of zus(sen)	7
Vriendin of verloofde	4
Vriend(en)	2
Geestelijke	2
Kinderen	2
Huisgenoten	1
Voetbalclub	1
Kloosterbroeders	1

Tabel 1 Ontvangers van de afscheidsbrieven in de NIOD-collectie (97)

Vaak richtten de schrijvers van de brieven zich in de tweede plaats tot een grotere groep mensen: verdere vrienden en familie, zoals grootouders, ooms, tantes en vrienden. Ze namen op die manier afscheid van hun hele gemeenschap. L. Rensen schreef bijvoorbeeld: 'Willen jullie deze brief aan alle familieleden, vrienden en bekenden laten lezen. Ik dank jullie allen voor alles wat jullie voor me gedaan hebben in de vriendschap die ik van jullie mocht ontvangen.'⁹⁷ Jolande Withuis beschrijft dat de afscheidsbrieven van communistische verzetsstrijders vaak werden rondgestuurd binnen de communistische beweging, om de gevallen te herdenken en te eren en

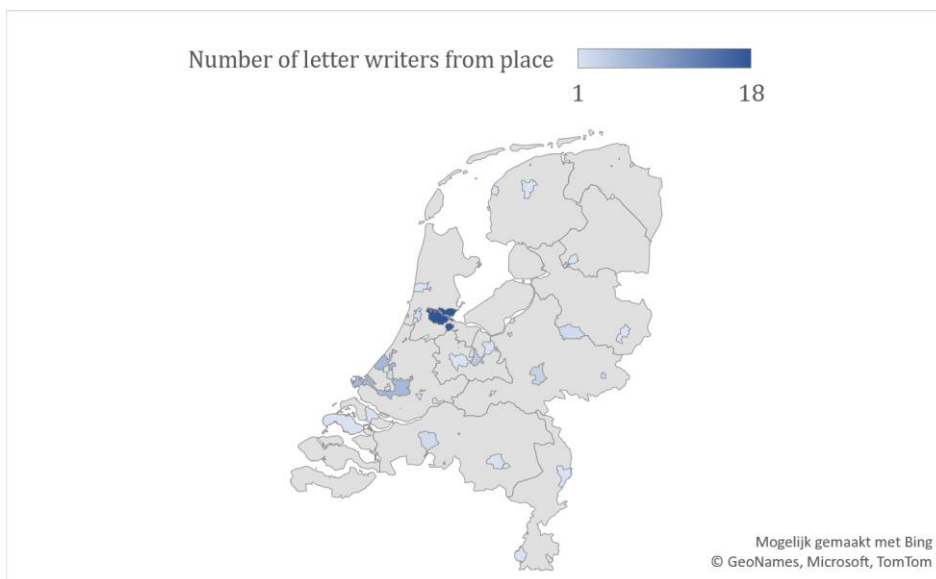
⁹⁶ Klaas den Braven, 2 oktober 1942.

⁹⁷ L. Rensen, datum onbekend.

als bron van troost en inspiratie.⁹⁸ Het is waarschijnlijk dat dat met sommige brieven in deze collectie ook gebeurde. Dit verklaart ook dat van sommige brieven meerdere afschriften worden bewaard op het NIOD.

c. Geografische achtergrond

Vervolgens was ik geïnteresseerd in waar de schrijvers vandaan kwamen. Figuur 2 brengt de geografische afkomst van de briefschrijvers in kaart. De figuur is gebaseerd op de plaats waar zij woonden voordat ze werden opgepakt zoals die is aangegeven in de archieven van de Oorlogsgravenstichting of de Erelijst voor Gevallenen.⁹⁹ Deze informatie heb ik kunnen achterhalen voor 93 schrijvers. De blauw gekleurde delen zijn plaatsen waar briefschrijvers vandaan kwamen. Hoe donkerder een plaats, hoe meer terdoodveroordeelden hier woonden. In de grafiek valt op dat een relatief groot deel van de briefschrijvers uit Amsterdam kwam. Van Amsterdam weten we dat het verzet hier behoorlijk actief was, maar ook dat de vervolging van het verzet onder leiding van politiechef Willy Lages ontzettend fel was.¹⁰⁰ Daarnaast zou de hoge vertegenwoordiging van Amsterdam in de collectie er ook mee te maken hebben dat het NIOD/NIOD altijd in Amsterdam gevestigd is geweest, en dat voor nabestaanden die in de hoofdstad woonden de drempel om documenten naar het NIOD te brengen lager was dan voor mensen die elders woonden.

Figuur 2 Woonplaats van de schrijvers (97)

⁹⁸ Withuis, “Een beetje bloed, dat de aarde zal bevruchten”, 64.

⁹⁹ Ik heb deze figuur gegenereerd in Excel, op basis van een hedendaagse kaart van Nederland. Deze komt natuurlijk niet helemaal overeen met de kaart van Nederland in de periode 1941-1945, maar voor de plaatsen waar de briefschrijvers vandaan kwamen leverde dat geen problemen op.

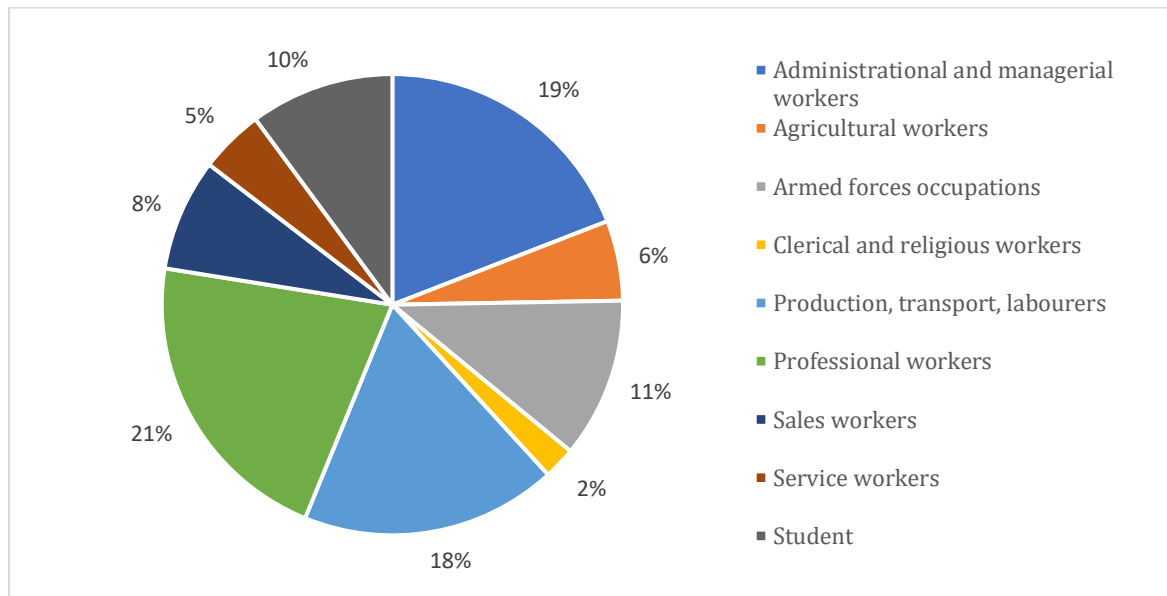
¹⁰⁰ ‘De doden tellen’, Nationaal Comité 4 en 5 mei, 96, <https://www.4en5mei.nl/onderzoek/onderzoeken/de-doden-tellen> (geraadpleegd 29 augustus 2023).

Naast Amsterdam zijn ook Rotterdam, Den Haag en De Utrechtse Heuvelrug goed vertegenwoordigd. Verder zijn er nog een aantal op zichzelf staande plekken waar relatief veel brieven-schrijvers vandaan kwamen. Een voorbeeld daarvan is Meppel: drie schrijvers kwamen uit Meppel en één uit het daarnaast gelegen Ruinerwold. Deze schrijvers waren alle vier lid van de Meppeler verzetsgroep. De geografische achtergrond van de schrijvers is dus divers, maar wel met een opvallende vertegenwoordiging van Amsterdam.

d. Beroep en functie in het verzet

Naast de geografische spreiding, is de sociaaleconomische achtergrond van de schrijvers van de afscheidsbrieven ook divers. Van 89 schrijvers heb ik kunnen achterhalen welk werk zij deden voor en tijdens hun inzet voor het verzet.¹⁰¹ Figuur 3 (zie volgende pagina) visualiseert de verdeling over verschillende beroepssectoren. Er is geen categorie die er bijzonder uitspringt. Qua sociaaleconomische achtergrond zijn de schrijvers een heel heterogene groep. De drie grootste groepen in deze collectie zijn 'professionals', zoals leraren en juristen, mensen die werkten in de sector 'administratie en management', voornamelijk boekhouders, en arbeiders. Een redelijk groot deel van de terdoodveroordeelden was student. Andere brieven-schrijvers waren boer, militair, dominee of verkoper.

¹⁰¹ Deze banen heb ik ingedeeld in 9 categorieën. Daarbij heb ik me gebaseerd op de Historical International Classification of Occupations (HISCO), die ontwikkeld is door het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG); 'History Of Work Information System', <https://historyofwork.iisg.nl/major.php> (geraadpleegd 13 augustus 2023). Ik heb hier zelf twee categorieën aan toegevoegd: de categorie student voor schrijvers die nog studeerden en dus nog geen baan hadden en 'Armed Forces Occupations', omdat ik denk dat het relevant is om deze als aparte categorie in de context van de oorlog in kaart te brengen. In de ISCO; een baanclassificatiesysteem dat wordt gebruikt voor hedendaags onderzoek is dit wel een aparte categorie; 'History Of Work Information System', <https://historyofwork.iisg.nl/major.php> (geraadpleegd 13 augustus 2023).

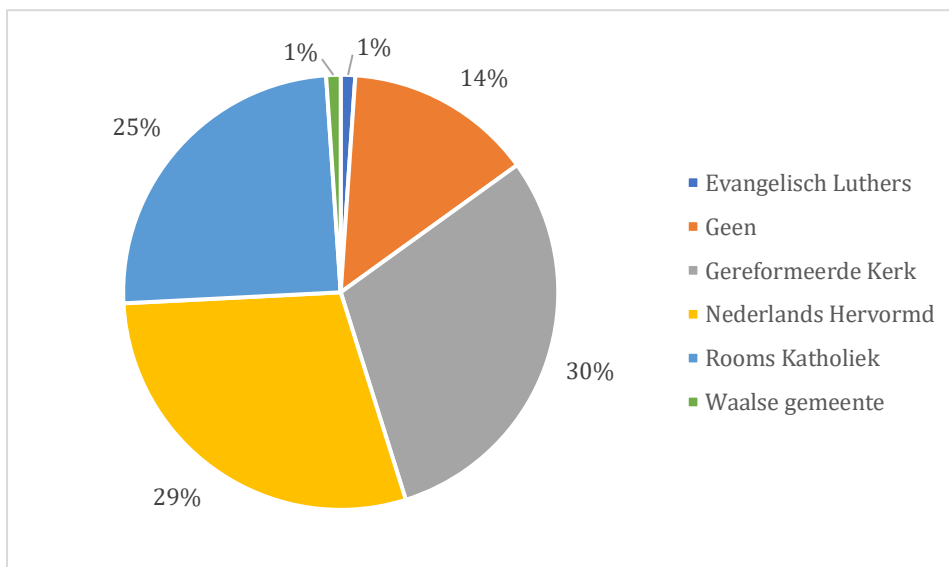
Figuur 3 Banen van de brieverschrijvers per sector, gebaseerd op de Historical International Classification of Occupations (HISCO) (92)

Naast de rol die de schrijvers voor hun dood hadden in de samenleving, was ik ook geïnteresseerd in hun rol in het verzet. Het is moeilijk om hier een goed beeld van te krijgen voor de hele collectie. In de meeste gevallen valt in de beschikbare bronnen van de Oorlogsgravenstichting en de Erelijst voor Gevallenen alleen te lezen dat de gevallene lid was van het verzet, of dat hij ter dood werd veroordeeld vanwege ‘sabotage’, zonder verdere vermelding van een specifieke taak. In sommige gevallen vermelden de archieven echter wel wat de bijdrage van de persoon in kwestie was in het verzet of aan welke groep zij deelnamen. Sommige schrijvers maakten deel uit van landelijke verzetsorganisaties, zoals bijvoorbeeld de Ordedienst en de LO/LKP. Anderen droegen juist bij aan lokale samenwerkingen van verzet, zoals bijvoorbeeld de 22-jarige Harmen Smerk in Harderwijk en de 24-jarige Gerrit Jan van den Berg die actief was in de Meppeler verzetsgroep. Een aantal schrijvers hadden een leidende rol in het verzet. Zo bevat de brievencollectie de afscheidsbrief van Henk Sneevliet, communistisch politicus en vakbondsman en Gerrit van der Veen, een kunstenaar die tijdens de oorlog verzetsleider werd.¹⁰² Hoewel het onmogelijk is om volledig zicht te krijgen op de rol in het verzet van elke schrijver, laten deze voorbeelden wel zien dat de collectie divers is en niet alleen brieven bevat van verzetsleiders.

¹⁰² Hoewel de collectie relatief weinig brieven bevat van communisten vanwege de CPN-inzamelingsactie die parallel liep aan die van het NIOD, zitten er wel een aantal in.

e. *Religieuze achtergrond*

Naast de geografische afkomst en de beroepsgroep waar de schrijvers toe behoorden is voor deze scriptie religieuze achtergrond van de schrijvers van belang. De aanmeldformulieren voor zowel de Erelijst voor Gevallen en als de Oorlogsgravenstichting hadden een veld waar de nabestaanden de kerkelijke betrokkenheid van de gevallene moesten invullen. Daardoor heb ik van 93 van de schrijvers hun religieuze afkomst kunnen achterhalen. Deze schrijvers zijn staan allemaal geregistreerd als christelijk of niet-religieus. Meer dan de helft van schrijvers van de brieven in de NIOD-collectie had een gereformeerd of hervormd christelijke achtergrond. Iets minder dan een kwart was katholiek en ongeveer een vijfde staat in de archieven geregistreerd als niet-religieus. Eén van de schrijvers was lid van de Waalse gemeente en één was Evangelisch Luthers.

Figuur 4 Kerklidmaatschap van de briefschrijvers (93)

Omdat uit eerder besproken literatuur blijkt dat de gereformeerde bevolkingsgroep oververtegenwoordigd was in het verzet, heb ik onderzocht of dat voor deze collectie ook geldt. Om dat te doen heb ik de gegevens over kerklidmaatschap van de briefschrijvers vergeleken met algemene cijfers over kerkelijke verbondenheid in Nederland in deze periode. Tabel 2 (volgende pagina) laat cijfers zien over kerklidmaatschap in Nederland in 1930 en 1947, gebaseerd op data van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS). Er zijn geen cijfers bekend van de oorlogsjaren zelf of kort daarvoor, maar omdat de verschillen tussen 1930 en 1947 vrij klein zijn, is het aannemelijk dat de cijfers tijdens de bezettingsjaren vergelijkbaar waren.¹⁰³ Bij het vergelijken van Figuur 4 met Tabel 2 valt op dat de Gereformeerde Kerk sterk vertegenwoordigd is onder de onderzoeksgroep. Zowel in 1930 als 1947 stond 9% van de Nederlandse bevolking geregistreerd als lid van de Gereformeerde Kerk. Van de brieven schrijvers had 28% een gereformeerde

¹⁰³ 'StatLine - Kerkelijke gezindte en kerkbezoek; vanaf 1849; 18 jaar of ouder', <https://opendata.cbs.nl/statline/#/CBS/nl/dataset/37944/table> (geraadpleegd 25 augustus 2023).

achtergrond. Dit is in lijn met literatuur over de oververtegenwoordiging van gereformeerden in het verzet. Hierbij moet wel opgemerkt worden dat deze literatuur (bijvoorbeeld van Loe de Jong, Coen Hilbrink en Jan Bank) grotendeels gebaseerd is op NIOD-bronnen, en soms ook op de collectie Afscheidsbrieven. Het is dus niet zo dat deze collectie nieuw bewijs vormt voor de hoge vertegenwoordiging van gereformeerden in het verzet. Wel weet ik nu dat deze collectie een goede bron is voor onderzoek naar religieuze taal in de gereformeerde gemeenschap.

Naast de gereformeerden is ook het deel dat niet staat geregistreerd als religieus relatief groot in de onderzochte groep. Dit kan te maken hebben met het feit dat communisten sterk vertegenwoordigd waren in het verzet. Er zit inderdaad een aantal brieven van communistische verzetsstrijders in de afscheidsbrievencollectie. Tegelijkertijd is dit waarschijnlijk niet evenredig aan het totale aandeel communisten in het Nederlandse verzet, wat te verklaren is door de parallelle inzamelactie van de CPN. De Rooms Katholieke Kerk is juist ondervertegenwoordigd in deze groep. Hetzelfde geldt in mindere mate ook voor de Nederlandse Hervormde Kerk en overige kerkgenootschappen.

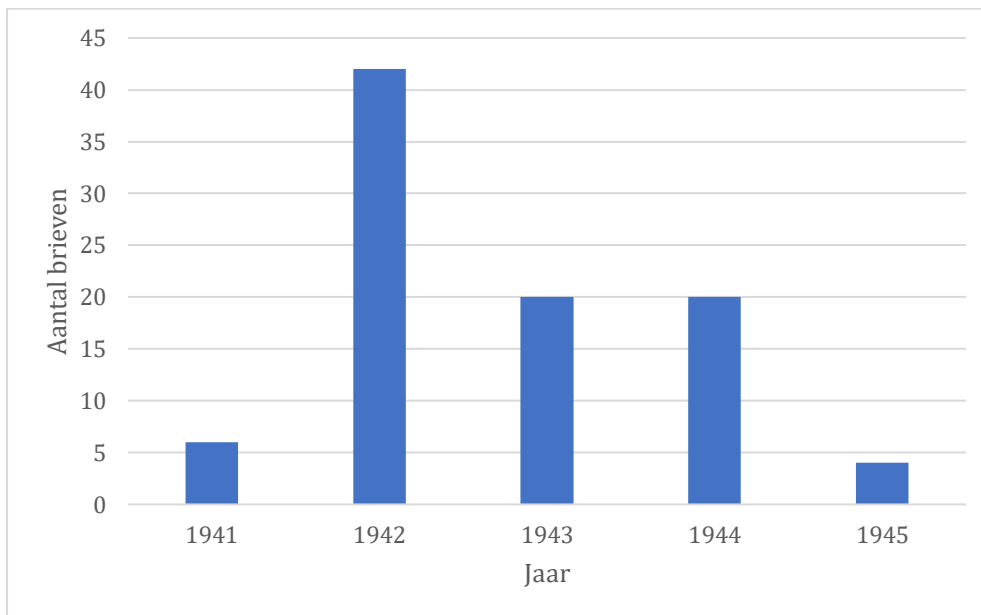
Kerklidmaatschap	1930
Geen	14%
Rooms Katholiek	36%
Nederlands Hervormd	35%
Gereformeerd	9%
Andere kerkverbanden	5%

Tabel 2 Kerklidmaatschap in 1930 en 1947

f. Jaar van executie

De toenemende repressie door de Duitsers in de loop van de oorlog is in kwantitatieve zin niet terug te zien in de afscheidsbrievencollectie. Van 93 schrijvers is bekend in welk jaar ze zijn geëxecuteerd en hun afscheidsbrief dus geschreven is (zie Figuur 5 op de volgende pagina). De collectie bevat geen afscheidsbrieven uit het jaar 1940. Een aantal brieven komt uit 1941. Het grootste aantal, 42 brieven, moest in 1942 een afscheidsbrief schrijven. Opvallend is echter dat het aantal afscheidsbrieven vanaf 1943 juist weer afneemt, terwijl het jaar 1943 bekendstaat als een jaar waarin het verzet toenam en de vervolging en bestraffing van het verzet ook toenam en gewelddadiger werd. Een mogelijke verklaring voor het feit dat dit niet terug te zien is in het aantal afscheidsbrieven, is dat de Duitsers vanaf 1943 hun vizier vooral richtten op communistische verzetsstrijders. Het politiestandrecht, dat vanaf 1943 zittingen hield, richtte zich voornamelijk op linksgeoriënteerde groepen die zich bezighielden met het helpen van

onderduikers en gewapend verzet.¹⁰⁴ Het kan ook zijn dat mensen in de loop van de oorlog sneller werden geëxecuteerd en dat minder terdoodveroordeelden de gelegenheid kregen om een afscheidsbrief te schrijven.

Figuur 5 Aantal afscheidsbrieven per jaar in de periode 1941-1945 (93)

3. Deelconclusie

In dit hoofdstuk heb ik de context en de totstandkoming van de afscheidsbrievencollectie van het NIOD onderzocht. Daarnaast heb ik de achtergrond en leeftijd van de schrijvers en hun band met de ontvangers van hun brieven in kaart gebracht. De brieven zijn allemaal geschreven door Nederlandse mannen die tijdens de Duitse bezetting wegens deelname aan het verzet ter dood zijn veroordeeld. In de eerste maanden na de bezetting was er nog weinig merkbaar van verzet, en voelden de Duitsers geen noodzaak om zware straffen uit te delen. In de loop van de oorlog nam het verzet echter toe vanwege de steeds verder toenemende repressie door de Duitsers, de verslechterende economische toestand, de tewerkstelling van Nederlandse mannen in Duitsland en de gekeerde oorlogskansen. Het bleef bestaan tot het einde van de bezetting in 1945. Met de toename van verzet werd ook de Duitse repressie aanzienlijk strenger. De Duitsers zagen in het groeiende verzet een ernstige bedreiging en gingen gemakkelijker over tot hardere maatregelen zoals executies.

De afscheidsbrieven werden geschreven in de korte periode tussen de definitieve uitspraak van het doodvonnis en de executie, vaak binnen 24 uur. Dit gebeurde in de dodencel, een situatie die uniek was voor deze groep veroordeelden, aangezien politieke gevangenen in concentratiekampen deze mogelijkheid niet hadden. De brieven komen allemaal uit de periode

¹⁰⁴ Frijtag Drabbe Künzel, *Het recht van de sterkste*, 200.

1941-1945, met het grootste aantal brieven afkomstig uit 1942. De daling van het aantal brieven vanaf 1943 weerspiegelt mogelijk een verschuiving in de focus van de Duitse vervolging naar communistische verzetsgroepen. Naarmate de Duitse repressie toenam, werden de verwachtingen van de veroordeelden realistischer. Latere veroordeelden waren zich vaak bewust van de gevaren van verzet en de zware consequenties die dat met zich meebracht.

De meerderheid van de schrijvers was jongvolwassen op het moment van executie, met een piek in de leeftijdscategorie van 20-24 jaar. Meer dan de helft van de schrijvers richtte zich tot de eigen ouders. Oudere schrijvers richtten hun brieven vaak aan hun vrouw en het gezin dat ze gesticht hadden. De schrijvers hadden uiteenlopende sociaaleconomische achtergronden en hun banen varieerden sterk. Er is niet één beroepsgroep die dominant is onder de schrijvers. Wat betreft geografische afkomst is er wel een dominante plaats: veel schrijvers kwamen uit Amsterdam. Dat is onder meer te verklaren door het feit dat daar een actieve verzetsbeweging was, maar ook dat vervolging in Amsterdam feller was. Verder zijn echter ook andere delen van het land goed vertegenwoordigd. De meeste schrijvers hadden een christelijke achtergrond, met een oververtegenwoordiging van gereformeerden. Dat is in lijn met de actieve deelname van gereformeerden aan het verzet.

De afscheidsbrieven zijn dus geschreven door een relatief jonge populatie met diverse sociale achtergronden, diverse rollen in het verzet en verschillende geografische oorsprongen. Opvallend is dat veel van de schrijvers gereformeerd waren, wat deze collectie bijzonder geschikt maakt voor een analyse van religieuze taal. In het volgende hoofdstuk ga ik verder in op de geloofsgemeenschappen die vertegenwoordigd zijn in de brieven en religieuze taal in de brieven.

Hoofdstuk 2

Religieuze taal: troost en opoffering

In dit hoofdstuk bespreek ik mijn analyse van religieuze taal in de afscheidsbrieven. De grondlegger van discoursanalyse, de Britse taalkundige Norman Fairclough, benadrukt dat tekstanalyse nooit in isolatie kan worden uitgevoerd. Discoursanalyse onderscheidt zich van andere vormen van tekstanalyse omdat deze manier van het bestuderen van een tekst rekening houdt met de communicatieve gemeenschap waarin individuen zich bevinden en de ideeën, ideologieën en teksten in die gemeenschap belangrijk zijn.¹⁰⁵ Ook Rosenwein benadrukt het belang van de sociale context om de betekenis van een tekst te begrijpen.¹⁰⁶ Daarom onderzoek ik hoe de inhoud van de brieven sporen draagt van het religieuze discours en de emotionele gemeenschappen waar de schrijvers onderdeel van uitmaakten.

De concepten discours en emotionele gemeenschappen bieden een lens waardoor ik de afscheidsbrieven kan analyseren. Ik weet niet of de emoties en religieuze ervaring van de schrijver zoals hij die heeft uitgedrukt in zijn brief daadwerkelijk overeenkomt met de gevoelens die hij had. Ik ga er, in lijn met Withuis en Rosenwein, vanuit dat de schrijvers van de brieven in sterke mate rekening hielden met de gevoelens van de ontvangers en dat ze daar rekening mee hielden in wat ze zeiden en de woorden die ze daarvoor gebruikten. Ik benader de brieven dus als communicatieve documenten, zoals Galasinski zelfmoordnotities benadert. De manier waarop de schrijvers zichzelf en hun dood beschrijven, en de rol die religieuze taal daarbij speelt, kan inzicht bieden in wat door specifieke religieuze gemeenschappen als belangrijk werd gezien bij het naderen van de dood. Om de invloed van die gemeenschappen in kaart te brengen en om *emotives* en *topoi* te identificeren, kijk ik niet alleen naar de inhoudelijke functie van religieuze taal in de brieven, maar ook naar de woorden en formuleringen die schrijvers gebruiken.

Ik heb zelf een reformatorisch-christelijke achtergrond. De reformatorische gemeenschap is traditioneel en put uit oude bronnen, zoals de Statenvertaling en de psalmberijming van 1773. Ik ben opgegroeid met psalmen en Bijbelteksten en ben in staat om referenties aan deze teksten te herkennen. Om te voorkomen dat mijn referentiekader een soort *black box* is, probeer ik zo veel mogelijk inzichtelijk te maken aan welke teksten, psalmen en liederen de schrijvers refereerden. Omdat het grootste deel van de brieven schrijvers een hervormde of gereformeerde achtergrond had, sluit deze collectie goed aan op mijn voorkennis. Ik onderzoek daarnaast ook verwijzingen naar religieuze teksten en tradities in de brieven van katholieke schrijvers. Mijn kennis van protestantse teksten stelt me in staat om subtiele verschillen en overeenkomsten op te merken

¹⁰⁵ Norman Fairclough, *Critical Discourse Analysis: The Critical Study of Language*, 2nd ed (Hoboken 2013) 3. http://www.123library.org/book_details/?id=109941 (geraadpleegd 13 juni 2024).

¹⁰⁶ Rosenwein, *Emotional Communities in the Early Middle Ages*, 24.

tussen brieven van katholieke en protestantse schrijvers, in bijvoorbeeld het gebruik van Bijbelteksten en psalmen en de rol van religieuze praktijken.

1. Aantal brieven met religieuze taal

Zoals ik in het vorige hoofdstuk heb laten zien, waren veel schrijvers lid van een kerk. Dat vertaalt zich in een groot aantal brieven met religieuze taal. In de afscheidsbrieven van 77 schrijvers komt religieuze taal voor. Er is geen significante relatie tussen leeftijd of beroepsgroep van de schrijvers en de aanwezigheid van geloofstaal in de afscheidsbrieven. Ook is er geen opvallende trend in de geografische afkomst van de gebruikers van religieuze taal. Er is wel een duidelijk verband tussen gebruik van religieuze taal en kerklidmaatschap: 65 van de 77 schrijvers die religieuze taal gebruikten staan in de archieven van de Erelijst voor Gevallenen en de Oorlogsgravenstichting geregistreerd als lid van een kerk. 28 daarvan waren lid van de Gereformeerde Kerk, 19 van de Hervormde Kerk, 15 van de Rooms Katholieke Kerk, 1 van de Waalse Kerk en 1 van de Evangelische Kerk. Twee van de schrijvers waren Joods. Vier van de schrijvers die religieuze taal gebruikten staan geregistreerd als geen lid van een kerk en van zeven schrijvers staat het niet in de archieven. Daarnaast waren van de overige schrijvers, die geen religieuze taal gebruikten in hun brief, zeven schrijvers wél lid van een kerk. Drie van hen van de Nederlands Hervormde Kerk, twee waren katholiek, één Luthers en één gereformeerd.

Zoals ik in de inleiding heb besproken, was de rol van religie in het Oranjehotel groot. Ongeveer de helft (37 van de 77) van de schrijvers die in hun afscheidsbrief religieuze taal gebruikten, heeft volgens het Digitaal Namenmonument Oranjehotel in Scheveningen gevangen gezeten. Deze administratie is echter niet helemaal volledig. Een groot deel van de gevangenisadministratie is vlak voor de bevrijding namelijk vernietigd door de Duitsers. Mogelijk hebben dus nog meer gevangenen daar gezeten.¹⁰⁷ Er zitten bijvoorbeeld twee brieven bij van mannen die in Dijon gevangen werden gezet nadat ze gearresteerd werden in Frankrijk tijdens een poging om via Zwitserland naar Engeland te vluchten en zich aan te sluiten bij de geallieerde legers. Zeker dertien van de schrijvers van brieven met religieuze taal schreven hun brief daarnaast vanuit de *Kriegswehrmachtgefängnis* in Utrecht, en zeven vanuit het Huis van Bewaring in Maastricht.

2. Religieus discours tijdens de oorlog

Om de religieuze taal in deze brieven in de juiste context te kunnen plaatsen, bespreek ik eerst de manier waarop over verzet gesproken werd in de gemeenschappen waar de schrijvers van afscheidsbrieven met religieuze taal onderdeel van uitmaakten. Er is niet één protestants of katholiek verzetsdiscours. Kerken bestaan uit verschillende leiders en leden die soms op andere

¹⁰⁷ Oranjehotel, 'Digitaal Namenmonument Oranjehotel', Oranjehotel, <https://digitaalmonument.oranjehotel.org/> (geraadpleegd 27 juni 2024).

manieren tegen dingen aan kijken. De terdoodveroordeelde verzetsstrijders behoorden tot de groep in Nederland die in verzet kwam. Daarom kijk ik in mijn bespreking van de verschillende verzetsdiscoursen naar preken en teksten uit verzetskranten die zich positief uitlieten over verzet.

a. Gereformeerd en hervormd verzetsdiscours

Hilbrink beschrijft dat er vanaf het begin van de oorlog gereformeerde dominees waren die vanaf de kansel opriepen tot verzet. Deze preken zijn een interessante bron van informatie over het gereformeerde verzetsdiscours. In december 1940 preekte dominee D.J. Couvée in Hillegersberg bijvoorbeeld over hoe een 'christenmens' zich tot de bezetter moest verhouden. Het ging erom 'trouw te zijn aan de politieke belijdenis, dus ook trouw aan de Koningin,' aldus Couvée, 'daar wij toch uitgaan van de gedachte dat het God was, die in Zijn wijs bestel Oranje en Nederland samenvoegde'.¹⁰⁸ Hiermee verwoordde hij de historische notie van het 'drievoudig snoer', die tijdens de oorlog sterk leefde onder protestanten. Dit beeld was gebaseerd op een Bijbeltekst uit het boek Prediker: 'een drievoudig snoer wordt niet snel verbroken'. Het idee was dat God zich in de geschiedenis op een bijzondere manier met het protestantse Nederland had bemoeid, en dat Hij dat ook zou blijven doen.¹⁰⁹

Een dominee die een centrale rol had in het verzet, was Frits Slomp. Samen met Helena Kuipers-Rietberg stond hij aan de wieg van de LO-LKP. Vanaf 1942 reisde Slomp door Nederland om lokale onderduikcommissies op te zetten. In een artikel over het verzet van Slomp beschrijft Dick Kajaan dat Slomp tijdens die reizen meerdere preken hield op verschillende plekken in Nederland. Er waren twee standaardpreken die hij meerdere keren hield. In de eerste preek besprak hij het Bijbelse verhaal over de Hebreeuwse vroedvrouwen Sifra en Pua, die zich verzetten tegen het bevel van de Egyptische farao om joodse jongetjes direct na hun geboorte in de Nijl te laten verdrinken. Dergelijk verzet was volgens Slomp ook nodig tegen de 'farao in Berlijn'. De tweede preek had een citaat van Jezus uit het evangelie van Lucas als uitgangspunt: 'En zie ik zag de Satan als een bliksem uit de hemel vallen.' Deze val was een voorbode van de overwinning van Christus. Slomp stelde dat ook de 'trawanten van satan' zouden vallen. 'Eén van hen zit in Berlijn', zei hij. Slomp spoorde zijn toehoorders aan om in verzet te komen, door te wijzen op het protestantse doopformulier, waarin te lezen valt dat wie gedoopt is 'tegen de duivel en zijn ganse rijk strijden moge'.¹¹⁰

¹⁰⁸ Hilbrink, *Knokploegen*, 80.

¹⁰⁹ E.G. Bosma, *Oude waarheid en nieuwe orde: bevindelijk gereformeerden en het nationaalsocialisme 1920-1950* (Apeldoorn 2015) 85.

¹¹⁰ Dick Kajaan, 'Nieuw Licht Op Arrestatie En Bevrijding van Frits de Zwerver in Mei 1944', in P. Pierik (red.), *Elfde Bulletin van de Tweede Wereldoorlog* (Soesterberg 2008) 253-54.

Hoewel het aantal dominees dat zich in preken verzette tegen de Duitsers in de loop van de oorlog afnam vanwege het gevaar van arrestatie, waren er wel die dit bleven doen. Een voorbeeld is de gereformeerde predikant Rinze Douma. Op 19 maart 1944 sprak hij in een preek: 'We hebben de heilige plicht tot verzet tegen alles en iedereen die Gods wet tekort doet. (...) Wat betekent dat concreet vandaag de dag? De heilige plicht tot verzet en sabotage tegen alle maatregelen die het nationaalsocialisme beraamt.'¹¹¹ Ook in de hervormde kerk waren dominees die dergelijke preken hielden. Een interessant voorbeeld is dominee Joop Cohen, die van oorsprong joods was, maar zich op latere leeftijd had bekeerd tot de hervormde kerk. Hij hield in juni 1941 een preek waarin hij naar aanleiding van de tekst Handelingen 5:10 'Men moet Gode meer gehoorzaam zijn dan mensen' tegen de Duitse bezetter had gepreikt. Cohen was, anders dan sommige andere dominees wel pacifistisch. Hij was voorstander van geweldloos verzet.¹¹² Verschillende hervormde en gereformeerde dominees riepen dus van de preekstoel op tot verzet. Kenmerkend aan deze preken is het gebruik van Bijbelteksten en -verhalen om de politieke situatie te duiden en om verzet te rechtvaardigen. Hoewel preken niet per definitie de mening van de leden van een kerk vertolken, is het wel zo dat leden van hervormde en gereformeerde kerkgemeenschappen dit soort preken aanhoorden.

Een ander interessante bron voor analyse van het protestantse verzetsdiscours, is de gereformeerde verzetskrant *Trouw*, die in 1943 werd opgericht als afsplitsing van *Vrij Nederland*. Historicus Peter Bak beschrijft dat *Trouw* vanaf het begin van haar oprichting artikelen publiceerde waarin verzet tegen de Duitse bezetter werd gerepresenteerd als een geestelijke strijd. In de eerste editie van *Trouw* schreef hoofdredacteur Bruins Slot bijvoorbeeld dat God 'ons volk, ons vaderland, onze geestelijke vrijheid, (...) ons Oranjegeslacht en onze geëerbiedigde Koningin' had geschonken, en dat men trouw moest blijven aan die gaven. Dat trouw blijven betekende voor hem deelnemen aan het verzet.¹¹³ Referenties aan het 'drievoudig snoer' kwamen vaker voor in *Trouw*. In de krant van 19 augustus 1943 werd bijvoorbeeld een gedicht van de negentiende-eeuwse dichter Willem Bilderdijk gepubliceerd met deze woorden:

'Wij, 't echte bloed van Neerlands oude Geuzen:
Gij, beeft en woedt, maar God beschermt het recht,
Met hart, met mond, met pen en rechterhand
Getrouw aan God, Oranje en 't Vaderland.'¹¹⁴

¹¹¹ Henca Douma en Sanneke van Geest, *In verzet voor een rechtvaardige zaak: het leven van ds. Rinze Douma, Minke van der Veen en hun kinderen*, (Tweede herziene druk; Utrecht 2021).

¹¹² G. C. Hovingh, 'Overzicht van predikanten die Joden hielpen', n.d., 117.

¹¹³ Peter Bak, *Een "meneer" van een krant: Trouw en Bruins Slot 1943-1968* (Kampen 1999) 63.

¹¹⁴ *Trouw*, 19 augustus 1943. Delpher, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010442994:mpeg21:a0025> (geraadpleegd 21 juni 2024).

Trouw presenteerde verzet tegen de Duitse bezetter dus als een geestelijke strijd voor God en het vaderland. Religie en politiek waren sterk verweven in het verzetsdiscours in gereformeerde gemeenschappen tijdens de Tweede Wereldoorlog.

b. Katholiek verzetsdiscours

Volgens Von Benda-Beckmann waren in de katholieke kerk geestelijk leiders belangrijk als morele leidspersonen.¹¹⁵ De centrale organisatie van de katholieke kerk in Nederland wees gewapend verzet officieel af. Dit werkte door in de manier waarop Nederlandse geestelijken zich opstelden. Een bekende katholieke priester die zeer kritisch was op het nationaalsocialisme, is Titus Brandsma. Al voor het uitbreken van de oorlog, in 1939, sprak hij in een preek over verzet van liefde: 'Wij leven in een wereld, waarin men zelfs de liefde veroordeelt en een zwakheid noemt, die moet worden opgeruimd, waar de mensch over heen moet. (...) Al wil het nieuwe heidendom de liefde niet meer, wij zullen, de geschiedenis indachtig, toch met de liefde dat heidendom overwinnen en onze liefde niet prijsgeven.'¹¹⁶ Deze woorden waren een voorbode van het geweldloos verzet, dat hij ook tijdens de oorlog tot zijn arrestatie en dood in 1942 in Buchenwald zou blijven verkondigen.¹¹⁷ Een ander voorbeeld van een katholiek leider die zich in zijn preken uitsprak tegen het nazisme is pastoor Windeshausen uit het Limburgse dorp Steyl, die eveneens in Buchenwald om het leven zou komen. Tijdens de bezetting uitte Windeshausen vanaf de preekstoel kritiek op het nazisme, dat hij beschouwde als een gevaar van atheïsme en zedenbederf. Hij waarschuwde zijn parochianen voor de ideeën van de nazi's en riep hen bijvoorbeeld op om geen Duitse bioscoopfilms te bezoeken. Hoewel hij in zijn preken opriep tot geweldloos verzet, sprak hij wel zijn steun uit aan zijn kapelaan Alfons Geurts, die tot de LO in Tegelen behoorde.¹¹⁸

In hetzelfde jaar als *Trouw* werd het illegale katholieke blad *Christophoor* opgericht, dat als ondertitel had 'Voor God en vaderland'. Opvallend aan deze titel is het verschil met de protestantse notie van het drievoudig snoer: 'Oranje', de representatie van het protestantse koningshuis, komt in de ondertitel van het katholieke blad niet voor. *Christophoor* verwierp op basis van het katholieke gedachtegoed de nationaalsocialistische ideologie. Het was echter een stuk minder radicaal dan *Trouw* en propageerde, net als bovenstaande geestelijk leiders, geweldloos verzet tegen het nationaalsocialisme. Het katholieke verzetsdiscours was dus vooral een discours van geweldloos verzet. Dat werkte ook door in de praktijk: volgens Von Benda-Beckmann was een belangrijk verschil met verzetsmensen met een protestantse en vooral

¹¹⁵ Benda-Beckmann, 'De Rooms-Katholieke Kerk En de Grenzen van Verzet in Nederland Tijdens de Tweede Wereldoorlog', 29.

¹¹⁶ Benda-Beckmann, 34.

¹¹⁷ Anne-Marie Bos, 'Titus Brandsma: Getuige van God', *Acta Theologica*, 2022:33 (Juni 2022) 180.

¹¹⁸ Benda-Beckmann, 'De Rooms-Katholieke Kerk En de Grenzen van Verzet in Nederland Tijdens de Tweede Wereldoorlog', 30.

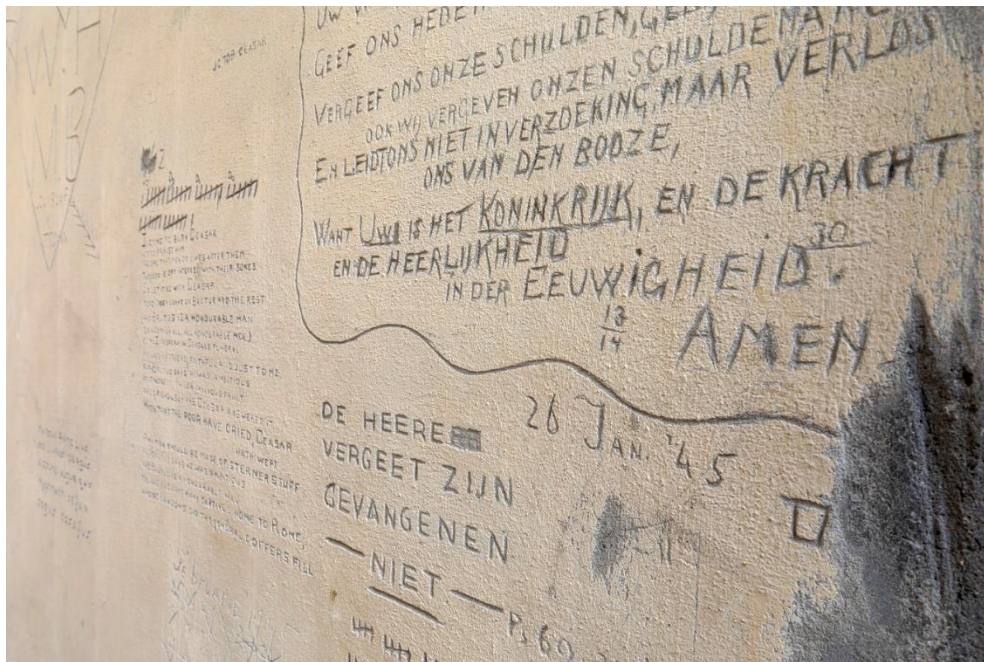
gereformeerde achtergrond inderdaad dat de bereidheid tot het plegen van geweld en het uitvoeren van gewapende overvallen onder katholieken relatief laag was. Katholieken die wel deelnamen aan het gewelddadig verzet, konden zich in mindere mate dan gereformeerde en hervormde christenen beroepen op adviezen van hun geestelijk leiders en de kerk. Von Benda-Beckmann poneert daarom de hypothese dat katholieken die wel de stap naar het gewapend verzet namen dat in mindere mate dan gereformeerden deden vanuit hun geloof, en dat patriottische motieven vaker de doorslag gaven.¹¹⁹

c. Centrale rol van psalmen

De centrale rol die geloof speelde in de levens van gevangenen, zoals besproken in de inleiding, heeft ook fysiek zijn sporen achtergelaten in het gebouw van het Oranjehotel. Afbeelding 1 (zie volgende pagina) toont de muur van een ruimte die in gebruik was als dodencel in het Oranjehotel in Scheveningen. Op de muur zijn verschillende religieuze teksten te zien. Bovenaan is een deel van het Onze Vader te zien, dat in de muur is gekerfd, met onder meer de tekst 'vergeef ons onze schulden gelijk ook wij vergeven onze schuldenaren' en 'Want Uw is het Koninkrijk, en de kracht en de heerlijkheid in der eeuwigheid'. Daaronder valt te lezen: 'De Heer vergeet zijn gevangenen niet', met rechts daarnaast de bron waar deze tekst uit komt: Psalm 69:34 (in de onberijmde versie). Bij wijze van instemming hebben 22 gevangenen onder deze tekst een streepje gekerfd.¹²⁰

¹¹⁹ Benda-Beckmann, 32.

¹²⁰ Benda-Beckmann, *Het Oranjehotel*.

Afbeelding 1 Foto van inscripties in de muur van cel 601 (de dodencel) in het Oranjehotel in Scheveningen uit de periode 1940-1945. Bron: Nationaal Monument Oranjehotel

Deze teksten in de muur laten iets zien van de centrale rol die psalmen en gezangen in het Oranjehotel speelden, een thema waar Von Benda-Beckmann in zijn boek over het Oranjehotel niet expliciet op ingaat. In *Het Koninkrijk* schrijft Loe de Jong: ‘Talrijke psalmen en gezangen werden als het ware herontdekt. De noodtoestand waaruit zij geboren waren en die zij weerspiegelden, voelde men aan den lijve, men zong ze niet alleen met de lippen maar met het hart.’¹²¹ Psalmen speelden in de dodencel en rondom de executie van gereformeerde verzetsstrijders een speciale rol. In *Trouw* van 15 mei 1944 verscheen een artikel waarin de auteur de houding van leden van de Meppeler groep, die werden gefusilleerd op 14 april in datzelfde jaar, vlak voor hun executie besprak. De acht mannen waren vooraf op de hoogte gesteld van hun lot en brachten hun laatste nacht in de dodencel door in gebed en zang. ‘Ze begonnen met het zacht zingen van “Een vaste burcht is onze God” [Lied geschreven door Maarten Luther], wat geleidelijk aan luider werd en andere gevangenen ontroerde. Later lazen ze samen Psalm 42, 91 en mogelijk 118. Gedurende de nacht bemoedigden ze elkaar met psalmen en religieuze liederen zoals “De Heer is mijn herder” en “Daar juicht een toon”. De houding van deze jonge mensen was een ‘kloekmoedig geloofsgetuigenis’, aldus het artikel.’¹²² Ook van verzetsgroep De Geuzen, de ‘achttien dooden’ uit het gedicht van Jan Campert, is bekend dat zij vlak voordat ze

¹²¹ L. de (Louis). Jong en Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie (Amsterdam), *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog / Dl. 5 Maart '41-Juli '42: tweede helft.* (Den Haag 1995) 694.

¹²² *Trouw*, 15 mei 1944.

werden geëxecuteerd op de Waalsdorpervlakte samen psalm 43:4 zongen: 'Dan ga ik op tot Gods altaren',¹²³

Het zingen van psalmen rondom de executie van verzetsstrijders is te verklaren met de centrale rol van psalmen in de gereformeerde traditie. In een publicatie over psalmzang in Nederland beschrijft theoloog en musicus Hanna Rijken dat veel Nederlandse kinderen wekelijks een psalmversje uit het hoofd leren. Deze traditie gaat volgens Rijken al eeuwen terug. De focus op het zich eigen maken van psalmen, maakt dat de psalmen onderdeel worden van het religieuze vocabulaire van gelovigen. Doordat de teksten gekoppeld zijn aan een melodie, zijn ze makkelijk te onthouden.¹²⁴ Barbara Rosenwein stelt dat teksten die uit het hoofd zijn geleerd onderdeel kunnen worden van het zelf: de persoon die deze teksten kent leeft met de teksten.¹²⁵ Centrale thema's in de psalmen zijn vertrouwen op God en troost. Daarnaast gaat het ook vaak over de strijd waar de dichters, bijvoorbeeld de Bijbelse persoon David, mee te maken hadden. Ze zijn vaak geformuleerd vanuit een 'ik-persoon', wat eraan bijdraagt dat gelovigen zich de emoties die in de psalmen worden vertolkt goed eigen kunnen maken. Psalmen spelen en speelden daardoor een belangrijke rol in het religieuze taalgebruik van protestantse gelovigen.¹²⁶

3. Religieuze thema's en referenties in de brieven

In deze gelaagde context van religie als motivatie van verzet en van geloof als belangrijke bron van verbinding en troost in gevangenschap schreven de terdoodveroordeelden hun afscheidsbrief. Ik heb vijf religieuze hoofdthema's geïdentificeerd die in veel brieven voorkomen: leven na de dood, acceptatie van Gods wil, Gods zorg voor nabestaanden, vergeving en religie als onderdeel van een patriottisch narratief.

a. De dood als overgang naar het hiernamaals

Het meest prominente religieuze thema in de brieven, is het geloof in een leven na de dood. Veel gereformeerde schrijvers gebruikten psalmen om uitdrukking te geven aan hun geloof in het hiernamaals.¹²⁷ Jacob Kraal schreef: "k Zal dan gedurig bij Hem zijn, in al mijn noden angst en pijn [Psalm 73:12]. Nu, mijn geliefden, hier op aarde zien wij elkaar niet weer, maar eenmaal hierboven zien we elkaar zalig weer, en scheiden nimmer, nimmer weer'.¹²⁸ Joeke Andrae gebruikte de woorden van verschillende berijmde psalmen om zijn vriendin Tine te troosten: 'Treur niet te erg

¹²³ Reformatorisch Dagblad, 'Dordtse Kerken Zingen Massaal Psalm 43' (2 mei 2008), <https://www.rd.nl/artikel/227453-dordtse-kerken-zingen-massaal-psalm-43> (geraadpleegd 27 juni 2024).

¹²⁴ Hanna Rijken, 'Psalmzang in Nederland. In het verleden behaalde rendementen...', *Theologia Reformata* 58:4 (december 2015) 348-359, aldaar 350.

¹²⁵ Rosenwein, *Emotional Communities in the Early Middle Ages*, 24.

¹²⁶ Rijken, 'Psalmzang in Nederland. In het verleden behaalde rendementen...', 351.

¹²⁷ Bij verwijzingen naar psalmen in citaten heb ik tussen haken het betreffende psalmvers toegevoegd. De tekst van de verzen is makkelijk te raadplegen op <https://psalmboek.nl/zingen.php>.

¹²⁸ Jacob Kraal, 14 april 1944.

om mij want ik ga heen tot een land van vrede en rust. Daar zal mijn ziel stil zijn en juichen voor Hem. Hoop op hem sla het oog naar boven [Psalm 42:3] en loof Hem voor de Zegen die Hij mij geeft.' Hij beëindigde zijn brief met de woorden uit psalm 43:4: 'Ik ga op tot Gods altaren om daar te zijn'.¹²⁹ Ook Jan Kars, die zelf dominee was, refereerde in zijn brief aan zijn vrouw en kinderen aan een psalm: 'Wil je erom denken aan Ps. 56: Gij heb mij beveiligd voor den dood [Psalm 56:6]; mijn lievelingspsalm'.¹³⁰ In de brief aan zijn vrouw beschreef ook Jos Mulders hoe psalmen hem troostten: 'Ik heb God al mijn zonde beleden en ben volkomen rustig geworden. God sta mij bij, Hij kan en wil en zal in nood, zelfs bij het naad'ren van den dood, volkomen uitkomst geven [Psalm 68:10].'. Iets verderop in zijn brief was hij nog explicieter: 'Mijn laatste Psalm, die mijn troost was, was: Dan ga ik op tot Gods altaren, tot God mijn God, de bron van vreugd. Dan zal ik juichend stem en snaren, ten roem van Zijnen goedheid paren. Die na kortstondig ongeneugd, mij eindeloos verheugd [Psalm 43:4].'¹³¹

Alle aangehaalde psalmfrases in deze citaten zijn afkomstig uit de psalmberijming van 1773. Het feit dat zoveel schrijvers refereerden aan psalmen is te verklaren met de traditie van memoriseren die Hanna Rijken omschrijft. Aangezien de meeste schrijvers waarschijnlijk niet beschikten over een fysieke Bijbel of psalmboek in de dodencel, vielen zij terug op verhalen en liederen die ze uit hun hoofd kenden. Rijm en melodie hielpen daarbij. Bepaalde psalmverzen die bekend en populair waren en goed aansloten bij de situatie waarin de brieven-schrijvers zich bevonden, werden door meerdere schrijvers aangehaald. Dat geldt met name voor het vierde vers van psalm 43. De woorden 'dan ga ik op tot Gods altaren' sloten goed aan bij de situatie van de naderende dood. De psalmen fungeerden als gemeenplaatsen of, zoals Rosenwein ze noemt, *topoi*: terugkerende thema's en motieven uit andere bronnen waar binnen een groep waarde aan wordt gekend. Rijken schrijft over psalmen: 'Bij ingewijden zingt bij het lezen ervan het bewuste psalmvers door het hoofd'.¹³² De psalmen waren vormend voor hoe de schrijvers hun emoties uitten, en misschien wel ervoeren. Misschien gaven de terdoodveroordeelden met deze teksten woorden aan hun geloof waar het hen zelf aan woorden ontbrak. Het zou ook kunnen dat sommige schrijvers helemaal niet hoopvol en gelovig waren, maar wel religieuze taal gebruikten met het oog op het emotioneel belang van hun nabestaanden. Dat kunnen we niet meer achterhalen, maar, zoals Barbara Rosenwein schrijft: 'commonplaces are socially true, even though they are not individually sincere'.¹³³ De psalmen vormden belangrijke emotionele 'gemeenplaatsen' die alle leden van de gereformeerde gemeenschap herkenden en die dus vormend waren voor de persoonlijke ervaring van geloof als bron van troost.

¹²⁹ Joeke Andrae, 26 mei 1944.

¹³⁰ Jan Kars, 29 december 1942.

¹³¹ Jos Mulders, 3 mei 1942.

¹³² Rijken, 'Psalmzang in Nederland. In het verleden behaalde rendementen...', 351.

¹³³ Rosenwein, *Emotional Communities in the Early Middle Ages*, 18, 27.

Een andere referentie die verschillende protestantse schrijvers gebruikten om hun geloof in het hiernamaals uit te drukken, is het beeld van de hemel als een vaderland of vaderhuis. Leen Roodenburg sloot zijn brief af met de woorden 'Tot weerziens in het Vaderhuis.'¹³⁴ Jans Diemer schreef dat hij 'helemaal niet ernstig of bedrukt' was, 'want ik ga naar mijn Vader in den hemel, naar mijn eeuwig Vaderland.' Zijn familie hoefde daarom niet verdrietig te zijn: 'Wees niet bedroefd over mij hoor.'¹³⁵ Bernard (achternaam onbekend) schreef: 'Ik ga naar 't huis mijns Vaders, mijns vaders groot en klein. En daar zijn veel woningen, daar wil ik bij hem zijn'.¹³⁶ Ook Harmen Smink gebruikte een zelfde soort referentie: 'Ik weet dat ik naar een hemels Vaderland ga, waar onze Heere Jezus Christus mij een woning bereid heeft'. De omschrijving van de hemel als een vaderhuis, of een vaderland, is een Bijbelse uitdrukking. Vlak voor zijn hemelvaart zegt Jezus tegen zijn discipelen: 'In het huis van Mijn vader zijn vele woningen' en 'Ik ga heen om u een plaats te bereiden'.¹³⁷ Dit is dus een Bijbelse uitdrukking, maar het is aannemelijk dat het gebruik van de woorden 'vaderhuis' en 'vaderland' in de context van oorlog en sterven voor het vaderland een extra diepe lading hadden. Voor Harmen Smink betekende de dood ook een hereniging met zijn aardse vader: 'Ik verheug mij op het vooruitzicht, Vader weer te zien, die ons zoo vroeg ontnomen werd.'¹³⁸

Ook katholieke schrijvers zagen hun dood als een overgang naar het hiernamaals. Wel legden zij in de manier waarop ze dat verwoordden andere nadrukken dan protestantse schrijvers. Petrus Fredericus Antonius Hoefsloot schreef: 'Ik heb mij voor de laatste reis volkomen voorbereid. Ik ben te communie geweest en heb met den Pauselijken Zegen en de daaraan verbonden volle aflaat alle geestelijken bijstand ontvangen, zoodat ik in volle gerustheid kan zeggen dat ik geheel bereid ben de groote reis te doen.'¹³⁹ De terdoodveroordeelde Jan, van wie achternaam en datum van schrijven onbekend zijn, omschreef zijn aanstaande dood ook als een reis. Van hem heb ik niet kunnen verifiëren van welke kerk hij lid was, maar op basis van zijn brief denk ik dat hij katholiek was. Hij verwees naar Maria en uitte zijn blijdschap dat hij nog een kapelaan gesproken had, een geestelijke in de katholieke kerk. Over zijn aanstaande dood schreef hij: 'In deze laatste oogenblikken (ik schrijf een half uur voor mijn dood) heb ik een priester bij me. Ik ben klaar voor de grote reis. Tot ziens hierboven.'¹⁴⁰

De conceptualisatie van de dood als overgang naar het hiernamaals is in brieven van katholieke schrijvers dus anders dan in brieven van protestantse schrijvers. Het idee van een reis kan te maken hebben met het concept vagevuur in de katholieke theologie: een fase na de dood

¹³⁴ Leen Roodenburg, 2 oktober 1942.

¹³⁵ Brief van Jans Diemer van 20 september 1942.

¹³⁶ Bernard, achternaam onbekend, 11 mei 1942.

¹³⁷ Johannes 14:2.

¹³⁸ Harmen Smink, 11 mei 1942.

¹³⁹ Petrus Fredericus Antonius Hoefsloot, 9 juli 1942.

¹⁴⁰ Jan, achternaam en datum van schrijven onbekend.

waarin een ziel gezuiverd wordt om naar de hemel te kunnen. Sacramenten en gebed waren een manier om die fase over te slaan of te versnellen. Friedrich Wilhelm Schäfer stelde zijn ouders gerust: 'Lieve Ouders treur niet om mij', schreef hij, 'daar ik gesterkt door de H. Sacramenten moedig den dood in ga'.¹⁴¹ Ook uit de brief van Wim Burger blijkt het belang en de troostende werking van de sacramenten: 'Met open vizier on zonder vrees durf ik hem tegemoet te treden, omdat ik door de genademiddelen van onze H. Kerk, vooral de Biecht en de communie, gesterkt deze heerlijke overtuiging mag bezitten.'¹⁴² Voor schrijvers die geen biecht en communie ontvingen, was gebed heel belangrijk. Zo schreef Jacobus Frencken: 'Ik bid god, dat ik een gelukzalige dood mag hebben.'¹⁴³ Franciscus Jacobus Brejaart vroeg zijn ouders om voor hem te bidden. 'Rouw niet om mij', schreef hij, 'maar bidt voor me opdat ik spoedig in den heemel zal zijn'.¹⁴⁴ In tegenstelling tot protestantse schrijvers die de nadruk legden op teksten waaruit geloof en vertrouwen in God en de troost van de hemel spreekt, waren voor katholieke schrijvers praktijken en sacramenten zoals de biecht, de communie en gebed als zuiveringsmiddelen voor de ziel dus heel belangrijk als onderdeel van *goed sterven*. Dit sluit aan bij de rol die de katholieke kerk volgens Bondzio innam tijdens de Eerste Wereldoorlog: ze bood praktische kaders voor het omgaan met dood en verlies.¹⁴⁵ Net als psalmen kunnen deze praktijken gezien worden als *topoi*: gemeenplaatsen die in de katholieke gemeenschap belangrijk werden geacht als voorbereiding op de dood. In tegenstelling tot protestantse schrijvers die de nadruk legden op teksten waaruit geloof en vertrouwen in God en de troost van de hemel spreekt, waren voor katholieke schrijvers praktijken en sacramenten zoals de biecht en de communie en gebed als zuiveringsmiddelen voor de ziel dus heel belangrijk in de manier waarop zij hun dood in hun afscheidsbrieven beschreven.¹⁴⁶

b. Acceptatie van Gods wil

Een tweede religieus thema dat in veel brieven voorkomt is de interpretatie van de dood als Gods wil. Verschillende schrijvers beschreven dat ze geloofden dat hun dood onderdeel was van Gods plan met hun leven. Ondanks die overtuiging blijkt uit de brieven echter ook verdriet en twijfel. Dat is anders dan de brieven die Jolande Withuis heeft geanalyseerd, waarover ze zegt dat er geen wanhoop uit blijkt.¹⁴⁷ De 46-jarige Harmen van der Leek schreef bijvoorbeeld aan zijn Nederlands

¹⁴¹ Friedrich Wilhelm Schäfer, 7 maart 1944.

¹⁴² Wim Burger, 11 mei 1942.

¹⁴³ Jacobus Frencken, 10 juni 1944.

¹⁴⁴ Franciscus Jacobus Brejaart, 20 juli 1943.

¹⁴⁵ Sebastian Bondzio, *Soldatentod Und Durchhaltebereitschaft: Eine Stadtgesellschaft Im Ersten Weltkrieg* (Boston 2020) 209. <http://ebookcentral.proquest.com/lib/uunl/detail.action?docID=6517410>.

¹⁴⁶ Ingewijden weten dat juist voor gereformeerde protestanten de gang naar de hemel na de dood vaak heel onzeker is. In deze collectie blijkt dat echter niet uit brieven van gereformeerden. Een verklaring hiervoor is dat het niet bevindelijk gereformeerden waren die in verzet kwamen, maar leden van de Gereformeerde Kerk, waar meer geloofszekerheid heerst.

¹⁴⁷ Withuis, "Een beetje bloed, dat de aarde zal bevruchten", 76.

Hervormde dominee: 'Ik weet zeker dat Hij het beter weet dan ik, maar ik heb schreiend en snikkend Zijn bijzondere hulp moeten aanroepen, om deze nieuwe schok te kunnen dragen.'¹⁴⁸ Een vergelijkbare houding toonde de 31-jarige Huibert van As toen hij schreef: 'Ik heb God gebeden of hij deze drinkbeker aan mij en jou en de onzen voorbij wilde laten gaan, maar Zijn wil geschiede.'¹⁴⁹ Met deze woorden refereerde Van As aan het lijden van Christus door een gebed te citeren dat Jezus uitsprak voordat hij gekruisigd werd. In de woorden van de Statenvertaling: 'Vader, of Gij wildet dezen drinkbeker van Mij wegnemen! doch niet Mijn wil, maar de Uwe geschiede.' Net als Christus vond Van As het niet makkelijk dat hij moest sterven, maar erkende hij wel het gezag van Gods wil boven zijn eigen wil.

Het lijden van Christus is een belangrijk motief in de christelijke traditie, dat in literatuur geschreven door overlevenden van de Tweede Wereldoorlog ook vaak voorkomt. In zijn boek *Nacht und Nebel* (1977) beschrijft de christelijke verzetsman Floris Bakels, die acht Duitse gevangenen en concentratiekampen overleefde, bijvoorbeeld hoe het lijden van Christus hem op de zwaarste momenten tot troost was.¹⁵⁰ Toen hij in de *Kriegswehrmachtgefängnis* in Utrecht in de ziekenboeg terecht kwam, dacht hij aan de wonden van Christus. Toen hij in kamp Amersfoort zware bommen moest dragen, troostte hij zichzelf met de gedachte aan hoe Christus had geleden onder het gewicht van zijn kruis.¹⁵¹ Ook de gelovige Corrie ten Boom schreef in haar boek *De Schuilplaats* (1971) dat het lijden van Jezus haar troostte tijdens haar gevangenschap in het Oranjehotel als straf voor de hulp die ze samen met haar vader en zus verleende aan joodse onderduikers: 'Was Jezus niet net zo volledig verslagen als onze kleine groep en onze kleine plannen?'¹⁵² Het citeren van de woorden van Christus door Van As past dus in een traditie van identificatie met het lijden van Christus en navolging van zijn leven. Later in dit hoofdstuk komt dit thema nog vaker aan bod.

Naast bidden om een ander lot, deden sommige terdoodveroordeelden ook iets anders om aan de dood te ontkomen: ze dienden een gratieverzoek in bij de Duitse rechter. De katholieke Johannes Klingen schreef: 'Menschelijke tusschenkomst heeft niet mogen baten en Gods tusschenkomst heeft anders over mij beschikt.'¹⁵³ De gereformeerde Jos Mulders beschreef in zijn brief aan zijn vrouw dat hij nog had geprobeerd zijn situatie te veranderen, maar dat ook zijn gratieverzoek was geweigerd. Hij voegde eraan toe: 'De mens wikt, God beschikt. (...) We hebben zeven volmaakte huwelijksjaren gehad, naar mensen mening te kort, God heeft het genoeg gevonden. Zijn wil

¹⁴⁸ Harmen van der Leek, 17 november 1941.

¹⁴⁹ Huibert van As, 3 mei 1942.

¹⁵⁰ Floris Bakels kwam tot bekering in het Oranjehotel, na het luisteren naar preken van dominee Jan Kars, wiens afscheidsbrief in de NIOD-collectie zit.

¹⁵¹ Zie bijvoorbeeld Floris B. Bakels, *Nacht und Nebel: mijn verhaal uit Duitse gevangenen en concentratiekampen*, (10^e druk; Kampen 1984 (eerste druk 1977)).

¹⁵² Corrie ten Boom et al., *De schuilplaats*, (10^e druk; Hoornaar 1988 (eerste druk 1971)).

¹⁵³ Johannes Klingen, 24 januari 1942

geschiede.¹⁵⁴ Uit zijn brief blijkt berusting. Toen het verzoek geweigerd werd, legde Mulders zich daarbij neer. Blijkbaar was zijn dood Gods wil. Hij gebruikte dezelfde bewoordingen als Huibert van As: 'Zijn wil geschiede.' Ook de uitdrukking 'de mens wikt God beschikt' is een geijkte christelijke uitdrukking die ook in andere brieven voorkomt.¹⁵⁵ Deze woorden zijn gebaseerd op het Bijbelboek Spreuken, waar te lezen is dat de mens zijn weg overdenkt, maar dat God zijn gang 'bestiert'.¹⁵⁶

Sommige schrijvers gingen verder dan acceptatie. Zij benadrukten in hun brief dat de weg die God met hen ging *goed* was. God weet immers beter dan mensen zelf wat goed is. Dit sentiment werd door meerdere schrijvers gevat in de uitdrukking 'wat God doet is welgedaan'. Deze woorden vormen de openingszin van een bekend uit het Duits vertaald christelijk lied (*Was Gott tut das ist wohlgetan*). Hiermee gaven de schrijvers aan dat ze Gods handelen als goed ("wel") beschouwden, zelfs als dat inhield dat ze hun leven zouden verliezen. Een voorbeeld is de afscheidsbrief die de 35-jarige Pieter Vijge op 24 september 1942 aan zijn vrouw schreef: 'Wat God doet is welgedaan. (...) Vrouwtje lief nochtans dit, zeg het ook onze jongens, dat wat God doet welgedaan is.'¹⁵⁷ Hij voegde hier later in zijn brief aan toe: 'Saar, ik weet dat het zwaar is maar laat niets meer aan deze aarde binden als God ons roept (...) en ja zeggen wij met Job: "De Heere heeft gegeven, de Heere heeft genomen, maar de naam des Heeren zij geloofd."' Vijge erkende in zijn brief dat zijn naderende dood moeilijk was, zowel voor hemzelf als voor zijn vrouw Sara en zijn kinderen. Dat was echter geen reden voor hem om te twifelen aan Gods goedheid. Om dat uit te drukken, citeerde hij naast het genoemde lied de Bijbelse persoon Job. Het verhaal van Job staat in de christelijke traditie symbool voor de theodicee: de vraag naar hoe een liefdevolle en almachtige God lijden kan toestaan. Ondanks dat God in het Bijbelboek Job toestaat dat de duivel Job alles afneemt wat hij heeft, spreekt Job aan het einde van het verhaal de woorden die Vijge citeerde: 'De Heere heeft gegeven, de Heere heeft genomen, de naam des Heeren zij geloofd.' Vijge identificeerde zich met Job, die Gods weg ook moeilijk te begrijpen vond, maar zich daar wel bij neerlegde. Identificatie met de Bijbelse figuur Job komt in meer brieven voor. Zo schreef Harmen van der Leek in november 1941 aan zijn vriend Jan dat God volkomen in zijn recht stond en dat hij een Vader wil zijn 'als wij ons volkomen verootmoedigen als Job.'¹⁵⁸ Aan de ene kant spreekt uit de brieven dus een religieuze worsteling vanwege de aanstaande dood, en aan de andere kant zien we ook overgave aan Gods wil.

¹⁵⁴ Jos Mulders, 3 mei 1942

¹⁵⁵ Zie bijvoorbeeld Hendrikus Romeijn, 5 april 1944.

¹⁵⁶ F.A. Stoett, DBNL, 'De mensch wikt en (of maar) God beschikt, Nederlandse spreekwoorden, spreekwijzen, uitdrukkingen en gezegden'

https://www.dbnl.org/tekst/stoe002nede01_01/stoe002nede01_01_2704.php#v2578 (geraadpleegd 7 september 2023).

¹⁵⁷ Pieter Vijge, 24 september 1942.

¹⁵⁸ Harmen van der Leek, 17 november 1941.

c. Gods zorg voor nabestaanden

Een derde religieus thema is betrokkenheid van de schrijver bij het leven van zijn nabestaanden na zijn eigen dood door hen aan Gods zorg op te dragen. De 21-jarige Johannes Marinus van Wageningen schreef in zijn afscheidsbrief een gebed voor zijn verloofde Marianne:

‘Heer, Houdt Gij haar handen beide met kracht omvat
Wees haar een vast geleide op ’t smalle pad.
Alleen kan ze niet verder geen enkele schree,
Neem trouwe Ziele herder haar arme mee.’¹⁵⁹

Met dit ontroerende gebed drukte Van Wageningen de hoop en het geloof uit dat God in de toekomst voor zijn verloofde Marianne zou zorgen en dat hij haar zou bijstaan in haar verdriet. Van Wageningen citeerde een bekend christelijk Nederlands lied: ‘Houdt Gij mijn beide handen met kracht omvat’ en verving de persoonlijke voornaamwoorden in de eerste vorm enkelvoud met de woorden ‘haar’ en ‘zij’ en bad op deze manier voor Marianne. Hij gebruikte dus een bestaand gedicht uit de christelijke traditie dat hij uit zijn hoofd kende om zijn verloofde Marianne te troosten en emotioneel voor haar te zorgen.

Gebed om en geloof in Gods zorg voor nabestaanden is een thema dat vaker voorkomt in de afscheidsbrieven. Marinus Bolk verwees naar verschillende psalmen:

‘Maar in zoo iets als wat wij samen moeten doormaken, heb je aan menschen niet zooveel. Ze kunnen veel doen om ons te helpen, maar lieve Vrouw, één is er, die oordeelt over leven en dood, en dat is God. En daar moet jij ook aan gelooven, daarop vertrouwen en biddend wachten op het antwoord, dat God je geeft [Psalm 27:7].’¹⁶⁰

Hij vervolgde met een verwijzing naar een Bijbelpassage in het boek Mattheüs, waarin Jezus spreekt over Gods zorg voor de natuur en vervolgens stelt dat God nog meer zorgt voor de mensen die hem dienen:

‘Je moet eens denken, wat de Bijbel schrijft dat niet één musch dood van het dak zal vallen zonder Zijn wil, en ook, dat vijf muschjes verkocht worden voor twee penningen en niet één is van God vergeten en dan dit: Dat God zelfs voor de wormen gaven heeft. Hoeveel te meer zal God dan

¹⁵⁹ Johannes Marinus van Wageningen, 3 mei 1942.

¹⁶⁰ Marinus Bolk, 23 februari 1942.

niet voor jou en de kinderen en man zorgen. Je moet eens lezen Psalm 23.¹⁶¹

Deze laatste psalm beschrijft hoe God voor mensen zorgt zoals een herder voor zijn schapen. Bolck gebruikte dus verschillende Bijbelse beelden van zorg voor dieren en natuur om zijn vrouw moed te geven en haar aan te sporen om te vertrouwen op Gods zorg.

Rokus van Dalen gebruikte in zijn brief aan zijn vrouw een ander psalmbeeld: 'Hij is een vader der wezen en een helper der weduwen.'¹⁶² Deze tekst uit psalm 68 was bijzonder toepasselijk in de context van de afscheidsbrieven. God zou als vader de plaats van de omgekomen vader innemen en voor de achtergebleven weduwe en kinderen zorgen. Van Dalen was dan ook niet de enige die deze tekst citeerde.¹⁶³ Van Dalen vervolgde door het belang van gebed te benadrukken: 'Toch mijn lieve Francijn, moet je het door veel bidden den weg leeren vinden om eenswillens met zijn wil te kunnen zijn. Ik hoop dat mijn sterven je ook dichterbij Hem kan en mag brengen.'¹⁶⁴ Ook de katholieke Frans Brejaart wees zijn vrouw op Gods troost en beloofde haar dat hun scheiding tijdelijk was: 'Draag het offer van al onze toekomstverwachtingen en plannen aan God op met een onderworpen hart. Wees sterk en zoek troost bij Hem die gezegd heeft: Komt allen tot mij en ik zal u verkwikken.'¹⁶⁵

Veel vaders richtten zich in hun brieven specifiek tot hun kinderen. Sommigen legden de nadruk op het belang van bekering en vertrouwen op God als een cruciaal onderdeel van het leven van de kinderen. Frans Tromp schreef aan zijn kinderen: 'Lieve jongens, ik laat met een gerust hart jullie over aan de zorgen van den Goede Herder [Psalm 23], en jullie lieve Moeder. Werpt al uw kammernissen op hem, want Hij zorgt voor U.'¹⁶⁶ Jan Kars richtte een persoonlijke boodschap tot zijn kinderen: 'Lieve Jannie. De Heere geve je vroeg een nieuw hartje om hem te dienen. (...) Lieve Adriana God geve hem [aan jou] Adriana in je jeugd. (...) Allerliefste Johan. God bekere je vroeg.'¹⁶⁷ Kars spoorde zijn kinderen dus aan om God te dienen en veel te bidden om een 'nieuw hartje', een begrip dat verwijst naar het theologische concept van bekering. Het aansporen tot bekering past bij de rol van Kars als dominee. Binnen het gereformeerde protestantisme is bekering bovendien heel belangrijk: geloof is noodzakelijk om bij God te horen en naar de hemel te kunnen. Voor Kars was zijn afscheidsbrief een laatste kans om zijn kinderen op het hart te drukken tot geloof te komen.

¹⁶¹ Marinus Bolck, 23 februari 1942.

¹⁶² Rokus van Daalen, 3 mei 1942.

¹⁶³ Zie bijvoorbeeld de afscheidsbrief van Jan Kars, 29 december 1942.

¹⁶⁴ Rokus van Daalen, 3 mei 1942.

¹⁶⁵ Frans Brejaart, 20 juli 1943.

¹⁶⁶ Frans Tromp, 24 september 1942.

¹⁶⁷ Jan Kars, 29 december 1942.

Twee opvallende brieven zijn die van de beide Joodse schrijvers Abraham Cohen en Ernest August Kan. Zij waren beide lid van de Ordedienst en werden op 3 mei 1942 geëxecuteerd als gevolg van het eerste OD-proces. Uit de brief van zowel Cohen als Kan blijkt dat zij in de periode tussen hun arrestatie en executie zijn bekeerd tot het christelijk geloof. Interessant is dat zowel Cohen als Kan een periode in het Oranjehotel verbleven.¹⁶⁸ Dit bevestigt wat Von Benda-Beckmann schrijft over de centrale plaats van religie in het Oranjehotel en de bekering van voorheen niet-gelovige gevangenen. Cohen en Kan richtten zich in hun afscheidsbrief allebei tot hun ouders. Cohen schreef hen dat hij voor hen bad en dat hij hen het geloof in God ook toewenste: 'Ik bid God dat Hij jullie zal sparen voor ellende, dit is al genoeg en waarom? (...) Ik weet dat het voor jullie honderd keer erger is, dan voor mij. Maar het geloof in God zal jullie een groote troost zijn.'¹⁶⁹ Kan schreef dat hij dankbaar was dat hij als Jood geboren was, maar dat hij er nooit waarde aan had gehecht. Nu wist hij echter dat zijn leven bestuurd werd door God. Ook Kan wenste zijn ouders en verdere familie de zegen van God toe: 'Moge Zijn liefdevolle genade u troosten. (...) Gods liefde straalt in vele vormen uit, en is een zegen voor allen die Hem in ootmoed aanbidden en oprecht zoeken.'¹⁷⁰ Ook voor Cohen en Kan, die niet met het christelijk geloof waren opgegroeid, en wiens families waarschijnlijk niet christelijk waren, was geloof wel een manier om hun familie te troosten. Hoe die boodschap is overgekomen, weten we niet. Het kan zijn dat het voor de ontvangers, die zelf joods en/of niet-religieus waren, pijnlijk was om te lezen dat hun zoons zich tot het christendom hadden bekeerd. Waarschijnlijk had de geloofstaal in hun brieven in ieder geval niet dezelfde communicatiekracht als voor ontvangers die deel uitmaakten van hetzelfde religieuze discours als de schrijver zelf.

d. Vergeving

Het vierde religieuze thema in de brieven is vergeving. Veel schrijvers uitten een gevoel van schuld en vroegen om vergeving, zowel voor slechte daden en het kwetsen van anderen tijdens hun leven als voor alle gevolgen die hun dood met zich mee zou brengen. Dit is ten eerste een interpersoonlijk thema. Eddy Latuperisa vroeg zijn vrouw bijvoorbeeld: 'Liefste Dixje, ik vraag vergiffenis voor al mijn tekortkomingen en lelijke gedragingen jegens jou. Je begrijpt dat het me aan tijd ontbreekt om alles nog eens de revue te laten passeren, maar ik voel en weet dat het tussen

¹⁶⁸ Digitaal Namenmonument Oranjehotel, 'Ernest Augustus Kan', <https://digitaalmonument.oranjehotel.org/herdenking.html/person/99990199/ernest-august-kan/> (geraadpleegd 24 juni 2024); Netwerk Oorlogsbronnen, 'Abraham Isidore Cohen (Amsterdam, 4 april 1914 - Sachsenhausen, 3 Mei 1942)', <https://www.oorlogsbronnen.nl/tijdlijn/Abraham-Isidore-Cohen/17/5409> (geraadpleegd 24 juni 2024).

¹⁶⁹ Abraham Isidore Cohen, 3 mei 1942.

¹⁷⁰ Ernest August Kan, 3 mei 1942.

ons in orde is.¹⁷¹ Klaas den Braven schreef aan zijn vrienden van zijn voetbalclub: 'Vergeef mij dan alle harde woorden die ik ooit tegen een van jullie heb gesproken.'¹⁷²

Daarnaast is vergeving bij uitstek ook een religieus thema. Veel schrijvers verwezen naar Gods vergeving om hun nabestaanden aan te sporen hen ook te vergeven. Menk van der Beek schreef in zijn brief aan zijn vrouw bijvoorbeeld: 'Vergeef mij alles, ik ben veel te kort geschoten. Vergeef mij al mijn schulden. God heeft ze mij ook vergeven en ik reken op zijn Genade, opdat ik opgenomen wordt in zijn volledige heerlijkheid.'¹⁷³ Wat verder opvallend is, is dat sommige brieven hun nabestaanden ook opriepen om de Duitsers te vergeven. 'Vergeef hen wat ze doen, want ook ik vergeef hun hun daden, omdat ze niet weten wat ze afsnijden,' schreef Hans Smits.¹⁷⁴ Rokus van Dalen gebruikte vergelijkbare woorden: 'Ik bid je echter, heb geen haat, maar vergeef het hun. Ook ik vergeef het hun van ganser harte.'¹⁷⁵ Deze woorden zijn heel duidelijk religieus geïnspireerde taal. In het Bijbelboek Lukas wordt omschreven hoe Jezus Christus ongeveer hetzelfde zei toen hij gekruisigd werd. Hij bad voor de mensen die hem kruisigden met de woorden: 'Vader, vergeef het hun, want zij weten niet wat zij doen.'¹⁷⁶ Ook in het Onze Vader komt het vergeven van zondaren voor. Smits en Van Dalen refereerden aan deze woorden van Jezus, wat hun oproep aan hun nabestaanden een vorm van goddelijke autoriteit gaf.

e. Voor God en vaderland

Een laatste manier waarop religieuze taal gebruikt werd in de afscheidsbrieven, is als motivatie tot opoffering en als onderdeel van een patriottisch narratief. Henk Hos refereerde in zijn brief aan wat zijn geestelijk leider, dominee Bouwman hem gezegd had: 'Henk besef je dat je niet alleen voor je vaderland, doch ook, ja vooral, voor God werkt.' Meerdere schrijvers benoemden geloof als motivatie om zich te verzetten tegen de Duitse bezetting en op te komen voor Nederland als christelijke natie. Zo schreef Hobbes Dijkstra:

'Ik ben toen togetreden omdat ik het allereerst een plicht vond van een krachtig christelijk student om in alles voor ons Nederlandse volk een voorbeeld te wezen en alles voor dat volk over te hebben. (...) Nu weet ik wat moeder zou zeggen: "Waarom juist jij?" Maar ik ben een Christen, én krachtig gebouwd en jong. Wie zou het dan moeten doen als ik met zoveel voorrechten niet wilde?'

¹⁷¹ Eddy Latuperisa, 29 juli 1943.

¹⁷² Klaas den Braven, 2 oktober 1942.

¹⁷³ Menk van der Beek, 10 december 1944.

¹⁷⁴ Hans Smits, 5 februari 1942.

¹⁷⁵ Rokus van Dalen, 3 mei 1942.

¹⁷⁶ Lukas 23:34.

De ouders van Dijkstra waren niet op de hoogte van zijn verzetswerk. In deze fase van de oorlog, 1945, was verzetswerk heel clandestien en gevaarlijk. Het is waarschijnlijk dat Dijkstra wist dat hij zwaar gestraft zou worden als hij zou worden opgepakt. In zijn afscheidsbrief nam hij niet alleen afscheid van zijn ouders, maar verantwoordde hij ook waarom hij in het verzet ging, ondanks het gevaar. Hij zag het als zijn roeping om voor het Nederlandse volk op te komen, ook als hem dat zijn leven zou kosten. Uit zijn woorden blijkt een groot verantwoordelijkheidsgevoel en plichtsbesef: wie zou zich verzet hebben als hij het niet deed? Op deze manier verantwoordde Dijkstra het risico dat hij genomen had. Opvallend is dat hij uitdrukkelijk anticipeerde op de gevoelens van de ontvangers van zijn brief, specifiek zijn moeder, en de behoefte voelde om op die gevoelens te reageren.

Ook andere schrijvers plaatsten hun dood in een kader waarin religie en vaderlandsliefde hand in hand gingen. Wim Maaswinkel verwoordde dit in zijn afscheidsbrief van september 1943 aan zijn ouders, broers en zussen als volgt: 'Ik kan alles nu met een gerust geweten tegemoet gaan. Wat ik gedaan heb, heb ik voor God, Oranje en ons Vaderland gedaan, en heb het ook als een plicht gevoeld.' Ties Johannes Jansen gebruikte in mei 1944 vergelijkbare woorden in zijn laatste schrijven aan zijn vrouw en kinderen: 'Ik dank Hem daarvoor ook dat ik mag sterven op mijn vaderlandsche bodem, ook in mijn sterven zal Hij verheerlijkt worden, voor God en Vaderland.' Ook de eerder besproken, van oorsprong niet-religieuze Ernest August Kan zag Nederland als een geestelijk uitverkoren volk. Hij schreef: 'Ik ben er trots op mij te weten tot mijn laatste oogenblik onderdaan van H. M. Koningin Wilhelmina. Moge haar huis bloeien tot in lengte van dagen'.¹⁷⁷

Ondanks dat Nederland een protestantse natie was en het religieus-patriottische narratief in Nederland heel protestants gekleurd was, onder meer door de verbinding met het protestantse koningshuis, komen we vergelijkbare taal ook in brieven van katholieke schrijvers tegen. De katholieke Jan, van wie de achternaam onbekend is, schreef in zijn afscheidsbrief: 'Vaarwel en treur niet om mij want ik voel mij gelukkig iets voor God, Vaderland en de medemensen te kunnen doen.'¹⁷⁸ De eveneens katholieke Martinus Johannes Wilhelmus Huijbers schreef iets vergelijkbaars aan het einde van zijn brief: 'Vaarwel allemaal. Ik sterf voor God en Vaderland.' Interessant is dat deze katholieken allemaal niet refereerden aan 'Oranje' of aan de koningin. Ze stierven wel voor hun thuisland, maar refereerden daarbij niet aan de protestantse staat. Het protestantse koningshuis komt in hun brieven niet voor, zoals dat ook afwezig is in de ondertitel van de katholieke verzetskrant *Christophoor*.

¹⁷⁷ Ernest augustus Kan, 3 mei 1942.

¹⁷⁸ Jan, achternaam en datum van schrijven onbekend.

Een uitzondering is Jan Verleun, zich die zich als katholiek had aangesloten bij de gewelddadige linkse verzetsgroep CS-6, refereerde wel aan het Wilhelmus. Hij schreef in zijn afscheidsbrief aan zijn broers en zussen:

‘Wees er altijd fier op, dat je Katholiek bent en Nederlander bent. Zingt altijd uit volle borst: Roomschen dat zijn wij met ziel en harte, Roomschen dat zijn wij met woord en met daad ! En als er iemand van het Koninklijk Gezin jarig is, en je zingt het Wilhelmus, denk dan bij het: Den Vaderlant Ghetrouwe blijf ik tot in den doot, nog eens een keertje aan je broer Jan, die God en Vaderland tot in den dood getrouw is gebleven en er voor gesneuveld is.’

Het citaat laat zien dat Verleun waarde hechtte aan zijn identiteit als Nederlander én katholiek. Hij haalde het Wilhelmus aan, ondanks het protestantse karakter van het Nederlandse volkslied. De bovenstaande citaten sluiten aan bij de hypothese van Von Benda-Beckmann dat katholieken die afweken van de lijn van de katholieke kerk en wel deelnamen aan gewelddadig verzet vooral uit patriottische en minder uit religieuze overwegingen motiveerden. De redenering van Hobbes Dijkstra (‘ik ben een christen dus ik moet in verzet komen’) komt in brieven van katholieke schrijvers niet voor. Wel schrijven zij dat ze willen sterven voor ‘God en vaderland’, maar zoals ik hierboven heb laten zien, was dat een vrij generieke patriottische uitspraak. Het verzet bood voor deze katholieken wel een mogelijkheid tot een vorm van emancipatie. Door actief te strijden tegen de Duitse bezetter konden zij hun loyaliteit aan Nederland demonstreren en laten zien dat ze bereid waren persoonlijke offers te brengen voor het vaderland. Daarmee deden ze niet onder voor protestanten.

Bovenstaande schrijvers verbonden hun geloof in ieder geval aan het moderne, aan de natiestaats verbonden idee dat een man de plicht heeft om zijn leven te geven voor het vaderland als dat nodig is.¹⁷⁹ Net als in de brieven van communistische schrijvers die Jolande Withuis beschrijft, benadrukten de schrijvers dat ze stierven voor de goede zaak. Ze beschreven hun inspanningen als een vervulling van hun religieuze roeping en beschouwden hun sterven als een ‘goede dood’ voor God en vaderland. Ook hierbij gebruikten de schrijvers vaste formuleringen en woorden. De religieus-patriottische taal in de brieven weerspiegelt de invloed van de bredere gemeenschap en culturele context waarin de schrijvers leefden. Woorden als ‘voor God en vaderland’ en ‘God, Nederland en Oranje’ waren geen zelfbedachte formuleringen, maar gemeenschappelijke uitdrukkingen die onderdeel waren van nationale tradities. De schrijvers putten uit een gedeeld discours van nationale trots en religieuze plicht.

¹⁷⁹ Benda-Beckmann, ‘De Rooms-Katholieke Kerk En de Grenzen van Verzet in Nederland Tijdens de Tweede Wereldoorlog’, 47.

Wat tot slot opvalt aan religieus-patriottische citaten, is dat deze vooral afkomstig zijn uit brieven die geschreven werden in de tweede helft van de Tweede Wereldoorlog: 1943, 1944 en 1945. Ook veel andere brieven waarin religieuze overtuigingen gekoppeld werden aan een patriottisch narratief, zijn van relatief laat in de oorlog. Het feit dat de meeste brieven in deze collectie juist in 1941 en 1942 geschreven zijn, maakt dit extra opvallend. Interessant is ook het verschil met de in de inleiding besproken bevinding van Taskinen dat religieus-patriottisch taalgebruik in Finland in de loop van de oorlog juist minder werd. Een verklaring hiervoor kan zijn dat naarmate de oorlog vorderde, de bezetting langer duurde en verzet tegen de Duitsers gevaarlijker werd, de retoriek van een religieus-nationalistische strijd tegen de Duitse bezetter prominenter werd. Zoals aan het begin van dit hoofdstuk beschreven, werd de gereformeerde verzetskrant *Trouw* in 1943 opgericht. In *Trouw* werd verschillende keren aandacht gewijd aan de veroordeling van verzetsstrijders. Op 15 juni 1944 bijvoorbeeld werd een stuk gepubliceerd over de executie van een aantal jonge mannen in mei en juni dat jaar. Hun dood werd omschreven als een offer dat zij brachten voor de vervulling van hun 'vaderlandschen plicht'. 'Zo gaat het door', beschreef het artikel, 'maand in maand uit. De besten van onze jongens worden door den vijand weggevaagd, omdat zij den moed hadden het verzet tot het uiterste door te voeren.' Het artikel haalde ook een afscheidsbrief aan van een 'jonge man' die aan zijn vrouw schreef: 't Vaderland zal herrijzen. Wij zullen een moeilijken strijd krijgen, maar met Gods hulp zal ons Vaderland weer opgebouwd worden. (...) Ik heb, onzen God zij dank, niet tevergeefs geleefd. Ik dank Hem daarvoor. Ook dat ik mag sterven op mijn eigen vaderlandschen bodem. Ook in mijn sterven zal Hij verheerlijkt worden. Voor God en Vaderland. Tot weerziens in 't Vaderhuis.' Twee weken later verscheen weer een artikel in *Trouw* over 24 medewerkers van de krant zelf die voor hun werkzaamheden voor 'ons blad' werden vermoord. 'Deze mannen', zo berichtte het artikel, 'zagen het werk van *Trouw* als een noodzakelijk onderdeel van onzen nationalen strijd tegen den Duitscher voor de vrijheid van Nederland, een noodzakelijk onderdeel ook van onzen Christelijken strijd.'¹⁸⁰ Het is aannemelijk dat veel gereformeerden die zich inzetten voor het verzet dit soort berichten te lezen kregen. Het zou kunnen dat de briefschrijvers hierdoor werden beïnvloed, en dat daardoor het religieus-patriottische narratief sterker aanwezig was in afscheidsbrieven van later in de oorlog. Daarbij kan het ook zijn dat de mensen die in deze periode zich nog durfden in te zetten voor het verzet, sowieso rechtlijniger en overtuigender waren en daarom meer geneigd dergelijke taal te gebruiken.

4. Deelconclusie

In dit hoofdstuk heb ik onderzocht wat de rol van religieuze taal was in de afscheidsbrieven en op welke manier de schrijvers daarbij werden beïnvloed van de religieuze gemeenschap waar ze

¹⁸⁰ *Trouw*, 30 juni 1944.

onderdeel van uitmaakten. In het eerste deel van het hoofdstuk heb ik verschillende religieuze verzetsdiscoursen tijdens de oorlog in kaart gebracht. Daarbij heb ik gekeken naar preken van religieuze leiders en naar verzetskranten in protestantse en in katholieke gemeenschappen. Verschillende gereformeerde en hervormde dominees uitten in hun preken kritiek op het nazisme. Dominees beriepen zich vaak op vergelijkingen met Bijbelverhalen en Bijbelteksten om de politieke situatie te duiden en om verzet tegen het nationaalsocialisme te rechtvaardigen en aan te moedigen. De verzetskrant *Trouw* hanteerde een sterk religieus-patriottisch narratief. Verzet werd aangemoedigd en hooggewaardeerd als strijd voor God, Nederland en Oranje. Het katholieke narratief was wat voorzichtiger. De katholieke kerk wees gewelddadig verzet officieel af, en dat werkte door in de preken en adviezen van katholieke geestelijken. Ook in het katholieke verzetsblad *Christophoor* lag de focus op geweldloos verzet. Daarnaast besprak ik de centrale rol van psalmen in de gereformeerde traditie, die rondom de executie van verzetsstrijders fungeerden als belangrijke uitingen van troost en collectief geloof.

Na de bespreking van verzetsdiscoursen in protestantse en katholieke kerken heb ik religieuze taal in de brieven onderzocht. Ik heb vijf thema's geïdentificeerd. Het eerste thema is het geloof in het hiernamaals. Veel schrijvers beschreven de dood als een overgang naar een beter leven. Ze benadrukten dat de scheiding met hun nabestaanden maar tijdelijk zou zijn. Gereformeerde en hervormde schrijvers maakten hierbij opvallend veel gebruik van psalmen uit de berijming van 1773 om hun geloof en vertrouwen in deze belofte te onderstrepen. Voor katholieken speelden de sacramenten zoals de biecht en de communie een cruciale rol in de voorbereiding op de dood. Katholieke schrijvers troostten door in hun brieven te vermelden dat zij deze sacramenten hadden ontvangen, waarmee zij hun geloof en bereidheid om in vrede met God te sterven onderstreepten. Het tweede thema is de dood als onderdeel van Gods wil. Veel terdoodveroordeelden plaatsten hun dood in een goddelijk plan met de wereld en met hun leven. Dat bood troost voor hen en hun nabestaanden: God had de controle over de wereld in zijn handen. Geloof speelde daarnaast een centrale rol in het creëren van een realiteit waarin de dood niet als een definitief einde werd beschouwd. Velen geloofden dat ze naar de hemel zouden gaan. Ze geloofden dat ze hun dierbaren weer terug zouden zien en beloofden tot die tijd te bidden voor hun nabestaanden. Daarnaast wezen ze hun familie en vrienden op Gods zorg en liefde. Op die manier zorgden ze indirect voor hun achtergebleven familieleden in de toekomst. Religieuze overtuigingen werden verder verbonden met patriottisme. Veel schrijvers plaatsten hun eigen dood in het bredere kader van de strijd tegen de Duitse bezetting en het kwaad. Hun dood was een betekenisvol onderdeel van die strijd voor God en vaderland.

Er valt geen onderscheid te maken in het gebruik van religieuze taal op basis van sociaaleconomische achtergrond, geografische oorsprong of leeftijd. Wel had de religieuze traditie waar de schrijver uitkwam een grote invloed op diens interpretatie van bijvoorbeeld het

hiernamaals en vooral ook op de taal die de schrijvers gebruikten om hun religieuze visie op de werkelijkheid uit te drukken. Een belangrijk kenmerk van religieuze taal in de afscheidsbrieven is de sterke invloed van de religieuze traditie waar de schrijvers onderdeel van waren. Veel schrijvers vielen terug op het religieuze vocabulaire dat hun traditie hun aanreikte. Dit valt vooral op in de brieven van hervormde en gereformeerde brieven-schrijvers. De afscheidsbrieven bevatten veel expliciete verwijzingen naar psalmen en Bijbelverhalen en -teksten. Dit benadrukt de vormende invloed van religieuze traditie op het taalgebruik van leden van die traditie. In het volgende hoofdstuk ga ik verder in op deze intertekstualiteit en onderzoek ik digitale onderzoeksmethoden om religieuze taal te analyseren.

Hoofdstuk 3

Verkenning en reflectie. Computationeel onderzoek naar religieuze taal

De digitalisering van de collectie oorlogsbrieven heeft mijn onderzoek vergemakkelijkt. In plaats van dat ik de brieven in de studiezaal van het NIOD moest lezen, kon ik ze als scans raadplegen op mijn eigen computer. Daarnaast heeft ook de digitale beschikbaarheid van de archieven van de Oorlogsgravenstichting mij erg geholpen in mijn onderzoek. Een kleine zoekopdracht naar de naam van elke schrijver op de website van de stichting leverde mij een link op naar zijn persoonsdossier op de website van het Nationaal Archief. Als ik deze dossiers allemaal op papier handmatig had moeten opzoeken in Den Haag, had mij dat veel meer tijd gekost. Zoals ik in de inleiding besproken heb aan de hand van Laite en Putnam: digitalisering transformeert historisch onderzoek. Ik ben te jong om deze transformatie in haar volledigheid te hebben meegemaakt, maar het is wel degelijk zo dat mijn onderzoek sterk is gevormd en vergemakkelijkt door de digitalisering van de archieven en collecties die ik gebruik. Had ik deze scriptie vijf jaar geleden geschreven, dan had het onderzoeksproces er heel anders uitgezien.

Het digitaliseren van een collectie historische documenten betekent, zoals ik in de inleiding heb besproken, echter meer dan alleen betere toegankelijkheid van bronnen. Het maakt ook nieuwe vormen van onderzoek mogelijk. In dit hoofdstuk verken ik mogelijkheden voor computationeel onderzoek naar religieus taalgebruik in de gedigitaliseerde afscheidsbrieven. Omdat de collectie Afscheidsbrieven waarmee ik werk klein genoeg is om de brieven te lezen, kan ik de methoden die ik gebruik handmatig, d.w.z. met *close reading* evalueren en valideren. Dit methode-hoofdstuk is daarom experimenteel en documentair van aard. Ik doe verslag van het onderzoeksproces en beschrijf de mogelijkheden en problemen van verschillende methoden die ik tijdens mijn onderzoeksproces heb geëvalueerd. Ik laat me daarbij inspireren door (onder meer) Stephen Snelders, die schrijft dat ‘digital tools should not be treated as black boxes’, en dat ‘experiments should be transparent and thus reproducible.’¹⁸¹

In mijn verkenning van de mogelijkheden van computationeel onderzoek voor het onderzoeken van religieuze taal in egodocumenten staan twee doelen centraal. Allereerst wil ik kwantitatief aantonen dat de collectie Afscheidsbrieven een meer uitgesproken religieuze lading heeft dan andere, ‘reguliere’ brieven uit dezelfde periode. Om dat te doen vergelijk ik de afscheidsbrieven af met een willekeurige selectie brieven uit de collectie 247 met oorlogscorrespondentie. Omdat veel terdoodveroordeelden, zoals ik in hoofdstuk twee heb aangetoond, putten uit religieuze teksten, wil ik ten tweede ook mogelijkheden voor het

¹⁸¹ Stephen Snelders, Pim Huijnen, Jaap Verheul e.a., ‘A Digital Humanities Approach to the History of Culture and Science. Drugs and Eugenics Revisited in the Early 20th-Century Dutch Newspapers, Using Semantic Text Mining’, in: Jan Odijk en Arjan van Hessen (red.), *CLARIN in the Low Countries* (2017) 325-336, aldaar 336.

onderzoeken van intertekstualiteit verkennen. Dit doe ik door de tekstbestanden van de afscheidsbrieven te vergelijken met de tekst van de psalmberijming van 1773. Ik hoop dat mijn verkenning aanzet tot verder computationeel onderzoek naar religieuze intertekstualiteit en het belang van geloof en religieuze teksten voor hoe mensen in het verleden de wereld om zich heen interpreterden en ervoeren.¹⁸²

1. Computationeel onderzoek: methode en operationalisering

a. R en Rstudio

Er bestaan verschillende kant-en-klare (web-)programma's voor digitale tekstanalyse, die als doel hebben om text mining mogelijk te maken voor historici en andere onderzoekers die geen ervaring hebben met programmeren. Voorbeelden zijn *Antconc* en *Voyant*.¹⁸³ Historicus en deskundige op het gebied van digitale methoden Milan van Lange schrijft over dergelijke programma's echter dat hij deze beschouwt als 'neither necessary nor desirable'.¹⁸⁴ Vooraf ontwikkelde data-analysetechnieken zijn namelijk statisch en beperkt aanpasbaar. Daarom zijn ze niet altijd geschikt voor specifieke onderzoeksdoelen. Bovendien is het bij dergelijke tools maar de vraag hoe duurzaam ze zijn en hoe lang ze in hun huidige vorm blijven bestaan. De reproduceerbaarheid van onderzoek in de toekomst is bij gebruik van vooraf ingestelde programma's dus onzeker. Een beter alternatief is volgens Van Lange het gebruik van *off-the-shelf-open-source software* die flexibeler en veelzijdiger is en daarmee ook transparanter.¹⁸⁵

In lijn met het pleidooi van Van Lange en dat van Snelders voor transparantie werk ik met R. Deze programmeertaal is *open-source* beschikbaar en zeer functioneel en flexibel vanwege het grote aantal beschikbare pakketten. Een pakket is een verzameling van functies en datasets die bepaalde manieren van data-analyse mogelijk maakt. Pakketten worden *bottom-up* ontwikkeld door R-gebruikers. Momenteel zijn er meer dan 10.000 pakketten beschikbaar in de R-repository CRAN, waarvan een deel geschikt is voor tekstuele analyse.¹⁸⁶ Ik gebruik R in combinatie met *Rstudio*, een geïntegreerde ontwikkelomgeving (*integrated development enviroment*, IDE) die gebruikers de mogelijkheid biedt om hun code op een gestructureerde manier te schrijven, te bewerken en uit te voeren. Rstudio is een overzichtelijke omgeving voor visualisatie en

¹⁸² Alle R-scripts en data die ik in dit hoofdstuk beschrijf zijn te vinden in GitHub via deze link: <https://github.com/murielbouman/religious-language-farewell-letters.git>.

¹⁸³ 'About - Voyant Tools Help', <https://voyant-tools.org/docs/#!/guide/about>; 'Laurence Anthony's AntConc', <https://www.laurenceanthony.net/software/antconc/> (geraadpleegd 13 mei 2024).

¹⁸⁴ Het is dankzij Milan van Lange dat ik deze scriptie op deze manier kon schrijven en ik geen gebruik hoefde te maken van programma's als *Antconc* en *Voyant*. Ik wil hem bedanken voor zijn ontzettend nuttige hulp en adviezen, voor de verschillende R-scripts die hij geschreven heeft en die als basis dienden voor mijn analyses en voor zijn enthousiasme over mijn onderzoek. Alle hypotheses, conclusies en interpretaties zijn van mijn hand en komen dus ook voor mijn verantwoordelijkheid.

¹⁸⁵ Van Lange, *Emotional Imprints of War*, 89.

¹⁸⁶ DataCamp Community, 'R Packages: A Beginner's Guide', <https://www.datacamp.com/community/tutorials/r-packages-guide> (geraadpleegd 13 mei 2024).

organisatie van resultaten en voor het bewaren van data.¹⁸⁷ De combinatie van R en RStudio biedt een toegankelijke en praktische manier om tekstuele corpora te analyseren en leent zich daarom goed voor computationeel geesteswetenschappelijk onderzoek.

b. Voorbewerking van de collectie

Om een collectie historische documenten computationeel onderzoekbaar te maken, moet er veel gebeuren. Als onderdeel van het genoemde project ‘Oorlog uit Eerste Hand’, waar ik als stagiair bij betrokken was in de periode 2022-2023, zijn de afscheidsbrieven eerst gedigitaliseerd.¹⁸⁸ Op basis van perfecte transcripten die we in samenwerking met een groepje vrijwilligers hebben gecreëerd, is een model getraind voor Nederlandse handgeschreven tekst in de periode 1935-1950. Dit Transkribus-model herkent de handgeschreven tekst op scans en zet het om naar machineleesbare tekst.¹⁸⁹ Daarnaast biedt Transkribus ook de optie van optische karakterherkenning (*Optical Character Recognition, OCR*), dat goed werkt voor druk- en typletters. Voor elke scan in collectie 249 heb ik gekeken of de tekst handgeschreven of getypt is, en heb ik de juiste tekstherkenningstechniek geselecteerd. Dat leverde voor elke scan een transcript op met de tekst van de gescande brief. Deze tekstbestanden heb ik geëxporteerd uit Transkribus en ingeladen in R.

c. Opschonen van de teksten

Machineleesbare tekstcorpora zijn, zelfs wanneer ze succesvol in RStudio zijn geladen, niet direct geschikt voor tekstanalyse.¹⁹⁰ Voordat ik de brieven kan gaan analyseren, moeten ze eerst worden opgeruimd en voorbereid. Teksten moeten eerst worden ‘opgeschoond’, zodat leestekens, cijfers en irrelevante woorden de resultaten niet vertroebelen. Dit proces heet ‘data-cleaning’.

Ik heb verschillende bewerkingen uitgevoerd om de teksten te standaardiseren en gereed te maken voor analyse. Daarvoor heb ik verschillende functies gebruikt uit de pakketten *quanteda* en *tm*. Allereerst heb ik met de *quanteda*-functie *char_tolower* alle hoofdletters in de teksten omgezet naar kleine letters om uniformiteit te waarborgen.¹⁹¹ Vervolgens heb ik met de *tm*-functie *removeWords* en een Nederlandse stopwoordenlijst stopwoorden, zoals ‘de’, ‘het’, en ‘een’,

¹⁸⁷ RStudio Team, RStudio: Integrated Development Environment for R (Boston, MA, 2018), <http://www.rstudio.com>; R Core Team, R: A Language and Environment for Statistical Computing (Vienna: R Foundation for Statistical Computing, 2019), <https://www.R-project.org>. Via: Van Lange, 89.

¹⁸⁸ Muriël Bouman, “‘Is God een persoon?’ – Vragen en keuzes bij het transcriberen van oorlogsbrieven”, <https://www.niod.nl/nl/blog/god-een-persoon-vragen-en-keuzes-bij-het-transcriberen-van-oorlogsbrieven>.

¹⁸⁹ Annelies van Nispen, Carlijn Keijzer, Sergio Leatomu & Milan van Lange, Projectpagina ‘Oorlog uit Eerste Hand’, NIOD, <https://www.niod.nl/en/projects/first-hand-accounts-war> (geraadpleegd 30 november, 2023).

¹⁹⁰ Van Lange, *Emotional Imprints of War*, 90.

¹⁹¹ ‘Convert the Case of Character Objects — Char_tolower’, https://quanteda.io/reference/char_tolower.html (geraadpleegd 13 juni 2024).

verwijderd, omdat deze weinig semantische waarde toevoegen aan de analyse.¹⁹² Daarna heb ik met de *tm*-functies *removeNumbers* en *removePunctuation* cijfers en leestekens uit de teksten verwijderd omdat ook deze niet relevant zijn voor de analyse van religieuze taal.¹⁹³ Tot slot heb ik met de *tm*-functie *stripWhitespace*, alle overvloedige spaties verwijderd om de teksten uniform te maken.¹⁹⁴ Na dit proces van opschonen bleef alleen de tekst in de bestanden achter voor de analyse.

d. Verwijderen van irrelevante documenten

In totaal bevat de gedigitaliseerde collectie 693 tekstbestanden.¹⁹⁵ Dat zijn er veel meer dan de ongeveer 100 afscheidsbrieven waar de collectie uit bestaat. Deels heeft dat ermee te maken dat de afscheidsbrieven in veel gevallen meer dan één pagina beslaan. Daarnaast bevinden zich ook veel kopieën en extra documenten in de collectie. Die extra documenten zijn bijvoorbeeld de formulieren voor de Erelijst voor Gevallen, die ik heb gebruikt om achtergrondinformatie van de schrijvers te achterhalen, maar ook veel andere documenten, zoals foto's, enveloppen, correspondentie met het RIOD (de voorloper van het NIOD) over schenking, en rouwadvertenties. Dit is allemaal materiaal dat door de schenkers van de brieven in combinatie met de brieven aan het RIOD of NIOD is gedoneerd. Om de collectie te ontdoen van ruis, heb ik een paar stappen ondernomen.

Allereerst heb ik computationeel de dubbelingen verwijderd. Om dat te doen heb ik de teksten eerst ingeladen in R. Vervolgens heb ik gezocht naar tekstsimilariteit in de collectie, met de functie *text_similarity* uit het pakket *quanteda*.¹⁹⁶ Aan de hand van een kleine testset van 52 bestanden met daarin zowel dubbele als enkele brieven heb ik uitgezocht wat een goede ondergrens is om alle dubbele brieven uit de collectie te verwijderen en alle enkele en originele documenten te laten staan. Ik kwam uit op een ondergrens van 0.8. Dat houdt in dat alle bestanden die 80% of meer overeenkomst vertonen met een ander, eerder bestand in de collectie zijn verwijderd. Een ondergrens van 0.85 gaf ongeveer hetzelfde resultaat. Bij een lagere drempel van

¹⁹² 'removeWords Function - RDocumentation', <https://www.rdocumentation.org/packages/tm/versions/0.7-12/topics/removeWords> (geraadpleegd 19 juni 2024).

¹⁹³ 'removeNumbers Function - RDocumentation', <https://www.rdocumentation.org/packages/tm/versions/0.7-11/topics/removeNumbers> (geraadpleegd 19 juni 2024); 'removePunctuation Function - RDocumentation', <https://www.rdocumentation.org/packages/tm/versions/0.7-11/topics/removePunctuation> (geraadpleegd 19 juni 2024).

¹⁹⁴ 'stripWhitespace Function - RDocumentation', <https://www.rdocumentation.org/packages/tm/versions/0.7-11/topics/stripWhitespace> (geraadpleegd 19 juni 2024).

¹⁹⁵ NIOD, '249-0800A Dossier - Terdoodveroordeelden - Afscheidsbrieven', '249-A0800A Dossier - Terdoodveroordeelden - Afscheidsbrieven (Aanvullingen).

¹⁹⁶ 'Similarity and Distance Computation between Documents or Features — Textstat_simil' https://quanteda.io/reference/textstat_simil.html (geraadpleegd 19 juni 2024).

0.75 gingen ook niet-dubbelen die wel veel similariteit vertoonden met andere brieven verloren en bij een ondergrens van 0.9 bleven veel dubbelen achter. Na het verwijderen van dubbelen met 80% of meer overeenkomst met een ander bestand bleven 515 documenten over. Een voordeel van deze behandeling is dat ook de in de collectie aanwezige aanmeldformulieren voor de Erelijst werden verwijderd, omdat die onderling meer dan 80% similariteit vertonen. Er bleef één aanmeldformulier over, dat ik handmatig heb verwijderd.

Vervolgens bleef er in de collectie echter nog steeds veel ruis achter: de enveloppen, rouwadvertenties en correspondentie zaten er nog in. Ik heb nagedacht over een manier om deze allemaal in één keer computationeel uit de collectie te halen, bijvoorbeeld door alle documenten onder een bepaald woordaantal te verwijderen, maar ik kon geen gezamenlijk kenmerk vinden op basis waarvan ik de documenten in één keer allemaal kon verwijderen. Daarom heb ik manueel alle achtergebleven bestanden verwijderd. Tijdens dit proces ontdekte ik dat dubbelen met een zeer slechte HTR-kwaliteit in de collectie waren achtergebleven. Vanwege de afwijkende woorden haalden deze brieven de ondergrens van 80% tekstsimilariteit niet. Deze heb ik ook verwijderd. Na het manueel verwijderen van niet-brieven en de laatste paar dubbelen bleven er 297 tekstbestanden over. Dit zijn de documenten waarmee ik werk voor de digitale analyse.

Naast de collectie Afscheidsbrieven gebruik ik ook een deel van NIOD-collectie Correspondentie. De digitalisering van deze collectie was de primaire focus van het project 'Oorlog uit Eerste Hand'. Het deel dat ik gebruik zijn de brieven die in het project gebruikt zijn als trainingsmateriaal om een tekstherkenningsmodel voor de hele collectie te trainen. Dat bestaat uit 994 tekstbestanden. Van deze documenten weet ik zeker dat het perfecte transcripten zijn en dat ze geen OCR- of HTR-fouten bevatten die de resultaten kunnen beïnvloeden. De trainingsset is verder een heel diverse dwarsdoorsnede uit de collectie, omdat zoveel mogelijk handschriften en typen papier vertegenwoordigd moesten zijn om een goed model te creëren. De deelcollectie bevat brieven van kinderen, uitgebreide correspondenties van families, brieven van militairen, brieven uit onderduiksituaties en clandestiene briefjes die geschreven zijn in concentratiekampen.¹⁹⁷ De brieven zijn afkomstig uit in totaal 60 inventarisnummers, met allemaal verschillende schrijvers en een verschillend thema. Omdat de collectie naast brieven ook enveloppen bevat, en om te voorkomen dat die de analyse beïnvloeden heb ik alle documenten die minder dan 20 woorden bevatten verwijderd voor de analyse.¹⁹⁸ Hiermee heb ik een

¹⁹⁷ READ-COOP, 'NIOD_WarLet_1935-1950_NoBasemodel',

https://readcoop.eu/model/niod_warlet_1945-1950_nobasemodel/ (geraadpleegd 27 juni 2024).

¹⁹⁸ Dit heb ik gedaan nadat een document met daarin alleen de woorden 'Petrus Dondersstr 28 Eindhoven' de boxplot op basis van het ChatGPT-lexicon (zie pagina 73) voor religieuze woorden compleet scheef trok. Het woord 'Petrus' is de naam van een Bijbelboek en staat daarom in de lijst met religieuze woorden. Omdat dit document verder weinig tekst bevat, scoorde dit document heel hoog op religieuze geladenheid. Een kleine handmatige zoektocht leerde me dat de meeste brieven langer zijn dan 20 woorden en beschreven enveloppen vrijwel altijd onder die woordgrens vallen.

representatieve en schone deelverzameling geselecteerd om de collectie Afscheidsbrieven mee te vergelijken.

e. Document-Term Matrix (DTM) en relatieve frequentie van woorden

Na deze bewerkingen heb ik voor zowel de afscheidsbrieven als voor de collectie Correspondentie een Document-Term Matrix (DTM) gecreëerd. Een DTM is een belangrijk middel in de computationele tekstanalyse. Het concept is gebaseerd op de zogenoemde 'bag-of-words'-benadering. Deze benadering gaat ervan uit dat de betekenis van een tekst grotendeels is vastgelegd in de verzameling woorden die erin voorkomen.¹⁹⁹ Teksten worden daarom eerst getokeniseerd: opgesplitst in kleinere eenheden of *tokens*. Deze *tokens* kunnen individuele woorden zijn, maar ze kunnen ook woordreeksen zijn (n-grams). Ik heb de teksten getokeniseerd in eenheden van enkele woorden met de functie *unnest_tokens* uit het pakket *tidytext*.²⁰⁰ Na het tokeniseren kan vervolgens een DTM worden gemaakt. Een DTM is een matrix waarbij de rijen corresponderen met de afzonderlijke documenten en de kolommen met alle unieke woorden binnen de tekstcollectie. De cellen geven frequentietellingen weer van woordvoorkomens (*word counts*) binnen elk document van de verzameling.²⁰¹

In plaats van absolute frequentie van woorden werk ik met relatieve frequentie van een woord in een document. Dit betekent dat ik het aantal voorkomens van een woord deel door het totale aantal woorden in het document. Dit is belangrijk omdat het de invloed van de documentlengte op de frequentie van woorden neutraliseert. Als het woord 'God' drie keer voorkomt in een tekst van 40 woorden, dan is dat significanter en meer onderscheidend voor de die tekst dan als het woord drie keer voorkomt in een tekst van tweehonderd woorden. Het werken met relatieve frequentie in plaats van absolute frequentie is dus belangrijk om een goed beeld te krijgen van de religieuze geladenheid van een tekst.²⁰²

f. Visualisatie: boxplots en staafdiagrammen

Om de resultaten visueel weer te geven en te analyseren, maak ik gebruik van boxplots. Deze vorm van visualisatie geeft de mogelijkheid om de religieuze score van documenten te zien in de context van het hele tekstcorpus waar ze onderdeel van uit maken. In plaats van elk document als een stip

¹⁹⁹ Van Lange, *Emotional Imprints of War*, 95–96.

²⁰⁰ 'Unnest_tokens Function - RDocumentation', https://www.rdocumentation.org/packages/tidytext/versions/0.4.2/topics/unnest_tokens (geraadpleegd 19 juni 2024).

²⁰¹ Van Lange, *Emotional Imprints of War*, 95–96.

²⁰² Ik werk voor de eerste analyses niet met TF-IDF. Dat is een bewuste keuze. Omdat ik de DTM van de afscheidsbrieven en de collectie Correspondentie ga filteren op religieuze woorden is het niet noodzakelijk om de frequentie van een woord in de hele collectie mee te nemen – irrelevante woorden komen toch niet in de gefilterde DTM voor. Bovendien is het onwenselijk dat vaak voorkomende religieuze woorden, zoals 'God', 'bidden' en 'Jezus' een lagere score krijgen dan specifiekere woorden. Ik wil algemene religiositeit in de brieven meten, en wil niet dat brieven van schrijvers die minder originele woorden weten te vinden om hun geloof te omschrijven een lagere score krijgen.

te representeren, of juist het hele corpus te reduceren tot een enkel statistisch gegeven (zoals gemiddelde of de mediaan), geeft een boxplot de distributie en variaties van scores binnen een collectie weer, in dit geval de score van verschillende tekstbestanden op religieuze lading.

De kern van een boxplot is de centrale box, met in het centrum de mediaan. De box geeft de middelste 50% van de waarden die uit de analyse komen weer, oftewel de waarden 25% aan beide kanten van de mediaan. De lijnen boven en onder deze box, de zogenaamde '*whiskers*', laten de hoogste en laagste kwart van de waarden zien. Extreme waarden, uitschieters, worden niet meegenomen in de centrale box. Die vallen buiten de box en zijn te zien als individuele punten op de as van de figuur. Boxplots maken het mogelijk om resultaten visueel te beoordelen en een vergelijking te maken tussen verschillende analytische eenheden, in het geval van dit onderzoek: de collectie Afscheidsbrieven en de collectie Correspondentie. Hoe hoger een box is, hoe meer variatie er in de collectie zit. Dit geldt ook voor hoge whiskers, of veel uitschieters. Boxplots geven dus inzicht in hoe consistent of variabel religieus taalgebruik is binnen een bepaalde collectie. Bovendien maken boxplots het mogelijk om twee collecties in één oogopslag met elkaar te kunnen vergelijken op de aanwezigheid van religieuze taal, wat voor dit onderzoek heel nuttig is.²⁰³

2. Afscheidsbrieven in vergelijking met correspondentie

De eerste stap die ik wilde zetten was het onderzoeken van mijn hypothese dat de afscheidsbrieven een sterkere religieuze lading hebben dan andere brieven uit dezelfde periode. Daarvoor heb ik de afscheidsbrievencollectie vergeleken met de collectie Correspondentie. Om dat te kunnen doen, is het noodzakelijk om een maatstaf te hebben om religieuze geladenheid van een tekst te meten. Ik heb een aantal methoden uitgeprobeerd. Omdat mijn scriptie een verkennend karakter heeft, en omdat de verschillende methoden elkaar versterken, doe ik verslag van de verschillende benaderingen die ik heb uitgeprobeerd. Milan van Lange maakt in zijn boek *Emotional Imprints of War* onderscheid tussen de 'inside-approach' en de 'outside-approach' voor computationeel onderzoek naar thematische woorden of taal met een bepaald karakter. Zijn eigen onderzoek richt zich op emotionele taal, maar hetzelfde onderscheid in methode kan worden gemaakt voor onderzoek naar religieuze taal. Bij de inside-approach worden woorden uit de gebruikte bronnen als uitgangspunt genomen voor het onderzoek, terwijl de outside-approach leunt op een extern referentiekader om computationeel onderzoek te doen naar een bepaald thema.²⁰⁴ Ik gebruik beide typen methode om religieuze taal in de beide collecties brieven te onderzoeken en reflecteer op voor- en nadelen.

²⁰³ Van Lange, *Emotional Imprints of war*, 107.

²⁰⁴ Ibidem, 66.

a. *Minimalistische methode – ‘inside-approach’*

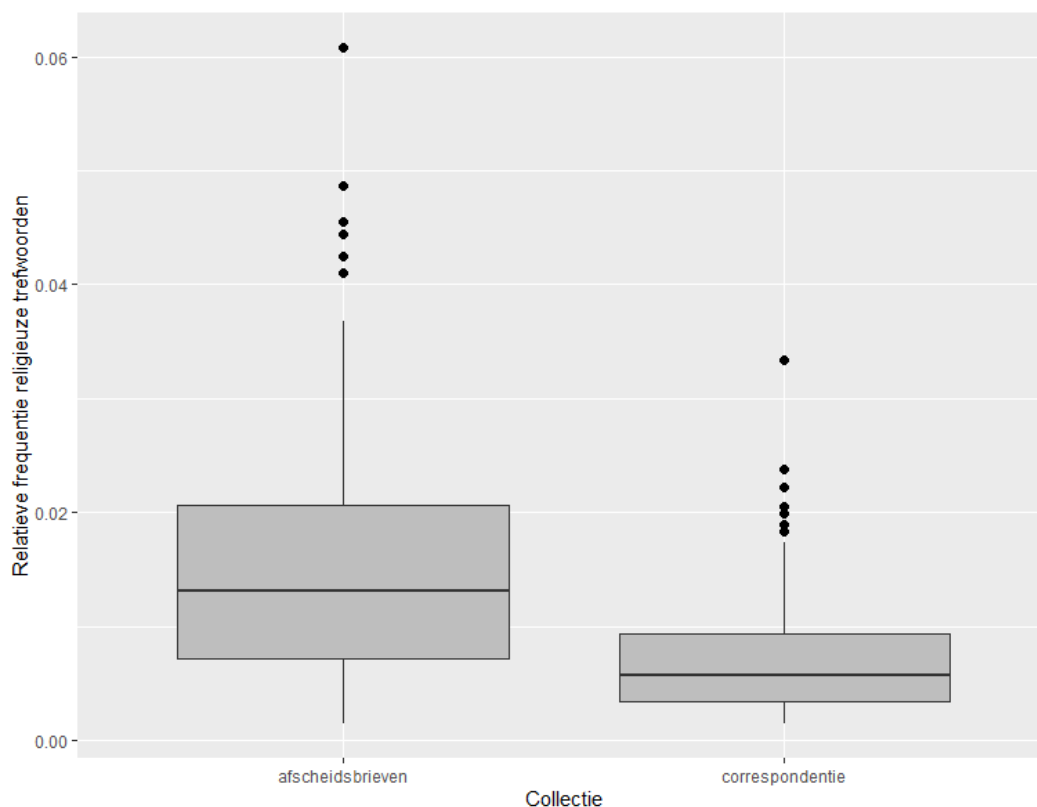
Voor de eerste methode heb ik mij laten inspireren door het onderzoek van de (in mijn introductie genoemde) Finse historicus Ilari Taskinen naar de relatie tussen religieuze en patriottische taal. Hij omschrijft zijn eigen methode als minimalistisch. Hij maakt eerst een topwoordenlijst van de meest voorkomende woorden in zijn briefencollectie waar hij mee werkt en kiest vervolgens handmatig vijf trefwoorden uit deze lijst die religie representeren: ‘God’, ‘Jezus’, ‘gebed’, ‘bidden’ en ‘zegen’.²⁰⁵ Aan de hand van deze vijf trefwoorden onderzoekt hij vervolgens de verspreiding van religieuze taal in de collectie. Dit is een typisch voorbeeld van wat Van Lange de ‘inside-approach’ noemt: deze methode is collectiespecifiek en leidt tot een lijst van woorden die alleen voor de onderzochte bronnen kan worden gebruikt om religieuze delen tekst te identificeren. Tegelijkertijd is dat een voordeel, zeker voor historisch onderzoek: significante woorden voor een bepaald thema kunnen per historische periode en per collectie verschillen.

Om vooringenomenheid richting de afscheidsbrieven te voorkomen heb ik een woordenlijst gemaakt van de 200 meest voorkomende woorden in de collecties 247 en 249 samen. Daarin kwamen de volgende religieus-geladen woorden voor: ‘god’, ‘geloof’, ‘bidden’, ‘heer’, ‘kerk’, ‘hemel’, ‘jesus’ en ‘christus’. Ter controle heb ik alle woorden opgezocht in de beide collecties en ben ik nagegaan of ze inderdaad een religieuze lading hebben in de teksten. Ik kwam erachter dat het woord ‘heer’ in de collectie vooral als aanhef voorkomt. Eén van de brieven in de collectie Correspondentie is bijvoorbeeld gericht aan ‘de heer D.J. de Boer’. Het woord ‘heer’ heb ik daarom uit de lijst gelaten, omdat dit een vertekening van de resultaten kan geven. Het woord ‘geloof’ wordt gebruikt in de betekenis van denken dat iets zo is, maar ook vaak in de religieuze betekenis van het woord, dus dat heb ik laten staan. Voor een uitgebreidere taalkundige analyse zou het interessant zijn om te onderzoeken of het mogelijk is om onderscheid te maken in de betekenis van dergelijke homoniemen, bijvoorbeeld op basis van de plaats in de zin of de grammaticale categorie (werkwoord of zelfstandig naamwoord). Dat voert voor deze scriptie echter te ver.

Na het identificeren van veelvoorkomende religieuze woorden heb ik een DTM gemaakt voor zowel de afscheidsbrieven als de collectie Correspondentie. Deze heb ik vervolgens gefilterd op de geselecteerde religieuze trefwoorden en de resultaten gevisualiseerd in boxplots. Figuur 6 (zie volgende pagina) toont de verschillen in het voorkomen van religieuze trefwoorden in de afscheidsbrieven en de testset van brieven uit collectie 247. De hogere positie van de centrale box in de afscheidsbrieven-boxplot wijst erop dat de meerderheid van de scores per brief in deze collectie hoger is dan die in de correspondentie-collectie. De religieuze trefwoorden zijn in de afscheidsbrieven dus prominenter aanwezig dan in de collectie Correspondentie. De grotere

²⁰⁵ Taskinen e.a., ‘Religion, Patriotism and War Experience in Digitized Wartime Letters in Finland, 1939–44’.

boxplot en de bredere spreiding van de whiskers in de plot van de afscheidsbrieven suggereren ook dat er meer variatie is in het religieuze taalgebruik binnen deze collectie vergeleken met de correspondentie-collectie. Hoewel een groot deel van de afscheidsbrieven relatief veel religieuze trefwoorden bevat, komen die in andere brieven dus juist weinig tot niet voor. Verder hebben beide collecties een aantal uitschieters aan de bovenkant. Ook hiervoor geldt dat die bij de afscheidsbrieven hoger liggen dan bij de collectie Correspondentie. Hierbij moet gezegd worden dat de gebruikte correspondentiecollectie een stuk groter is, en dat de uitschieters bij de afscheidsbrieven er relatief meer zijn (zes uitschieters in een collectie van 297 bestanden vs. zeven uitschieters in een collectie van 994 bestanden). Concluderend kunnen we stellen dat deze methode de hypothese dat de afscheidsbrievencollectie een religieuzer karakter heeft dan 'gewone' oorlogscorrespondentie bevestigt.

Figuur 6 Boxplot van de relatieve frequentie van religieuze trefwoorden per brief per collectie

Een punt van kritiek op deze methode is echter dat het gebruik van een beperkt aantal religieuze trefwoorden, geformuleerd op basis van domeinkennis, mogelijk niet alle nuances van religieus taalgebruik in de correspondentie omvat. De aanpak is nogal reductionistisch van aard, waardoor de analyse mogelijk niet volledig representatief is voor de religieuze geladenheid van de brieven. Dit is waarom Van Lange kritisch is op de 'inside approach': er is een sterke vooringenomenheid richting woorden die toch al belangrijk zijn. Religieuze taal in brieven van

schrijvers die minder gangbare woorden gebruiken, wordt hiermee niet herkend. Om de uitkomsten van deze analyse verder te kunnen staven, hanteer ik tevens een alternatieve aanpak.

b. Een religielexicon – ‘outside approach’

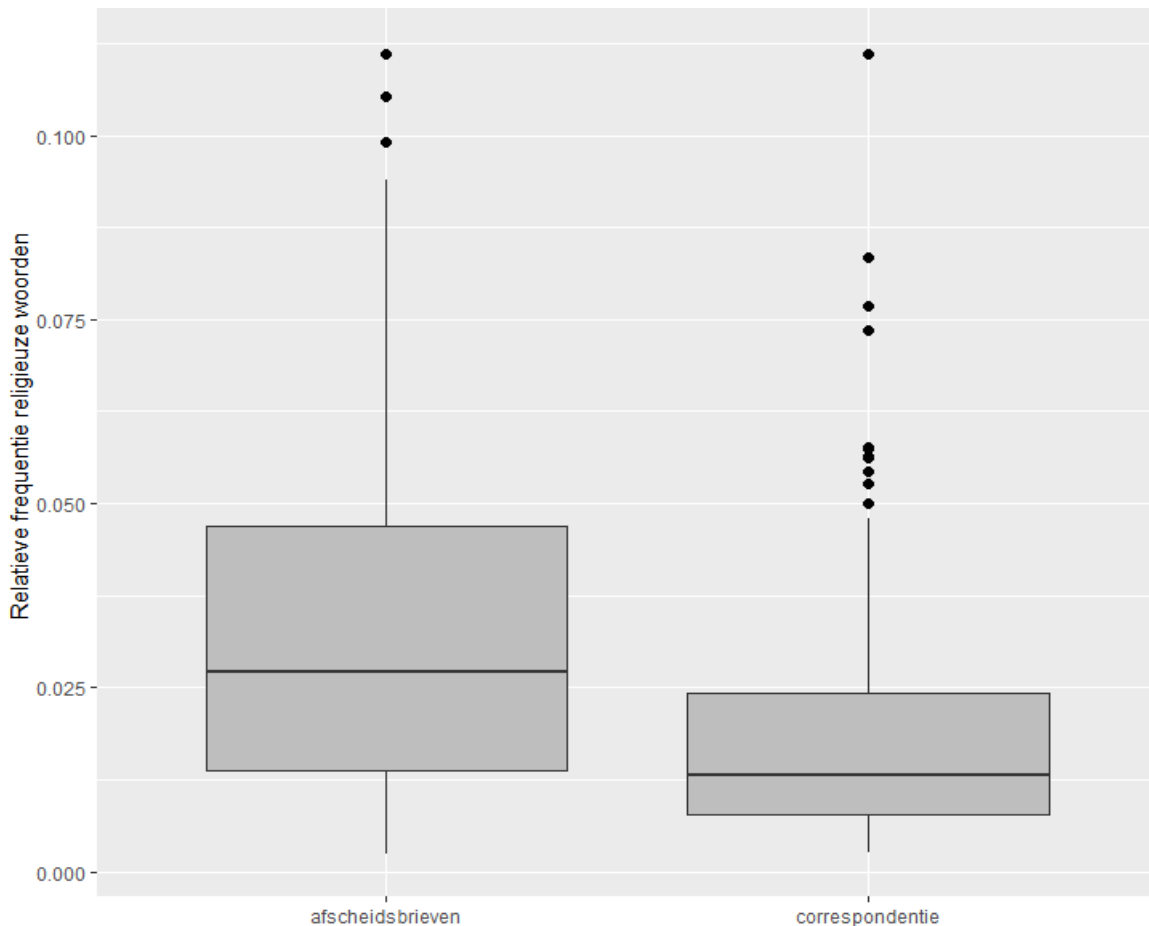
Een veelgebruikte manier om de aanwezigheid van een thema of een bepaald type woorden in een tekstcorpus deductief te onderzoeken, is de lexicon- of thesaurusbenadering. Een lexicon of thesaurus is een lijst met woorden die zijn gecentreerd rond een bepaald thema. Die lijst kan worden gebruikt om het betreffende thema in een tekst te herkennen. Van Lange noemt dit een ‘outside-method’. Zelf gebruikt hij bijvoorbeeld de *NRC-Emotion Association Lexicon* om emotionaliteit in onder meer Tweede Kamerdebatten over oorlogsmisdadigers te onderzoeken.²⁰⁶ Bij het werken met een lexicon worden ook minder vaak voorkomende woorden met een religieuze betekenis meegenomen in de analyse. Natuurlijk heeft deze methode ook nadelen ten opzichte van de ‘inside-approach’: er wordt gewerkt met een generieke, vooraf vastgestelde lijst van woorden die extern is aan het onderzoeksdomein en die geen rekening houdt met verschillen in culturele en historische context.

Omdat er geen religielexicon voor de Nederlandse taal bestaat, moest ik op zoek naar een andere manier om een externe lijst van religieuze woorden te creëren. Daarom heb ik taalmodel ChatGPT de opdracht gegeven om een lijst te maken van 500 religieuze woorden.²⁰⁷ Omdat ChatGPT een *large language model* is dat vooral getraind is op Engelse teksten en geen specifieke kennis heeft van het Nederlandse religieuze landschap in de jaren ‘40 heb ik de lijst aangevuld met verschillende woorden die ik op basis van literatuur over deze periode belangrijk acht. Voorbeelden van woorden die ik heb toegevoegd zijn bijvoorbeeld ‘dominee’ en de afkorting ‘ds’, ‘preek’, ‘sacrament’ en ‘Psalm’. Ik ben me ervan bewust dat het creëren van een lijst met behulp van ChatGPT niet voldoet aan de strengste academische normen, maar ik denk wel dat dit een goede manier is om een eerste verkenning te doen van onderzoek naar religieuze taal op basis van een lexicon.²⁰⁸

²⁰⁶ Lange, *Emotional Imprints of War*, 68.

²⁰⁷ OpenAI. ChatGPT. Version 3.5. 2021. OpenAI, <https://openai.com/>.

²⁰⁸ De volledige woordenlijst is te vinden in de GitHub-omgeving.

Figuur 7 Relatieve frequentie van het aantal religieuze woorden in de beide collecties, gebaseerd op een religielexicon gecreëerd met hulp van ChatGPT

Figuur 7 visualiseert de uitkomst van de analyse van de aanwezigheid van de woorden uit het ChatGPT-lexicon in de afscheidsbrieven en de correspondentiebrieven. Ik heb het lexicon ingeladen in R, opnieuw een DTM gemaakt voor zowel de afscheidsbrieven als de collectie Correspondentie en de woorden in de DTM gefilterd op de woorden uit het lexicon. Het verschil tussen de afscheidsbrieven en de correspondentiebrieven is ook in deze plot duidelijk zichtbaar. De box van de afscheidsbrieven ligt aanzienlijk hoger dan die van de collectie Correspondentie. Hetzelfde geldt voor de mediaan, die ligt zelfs hoger dan de hoogste whisker in de boxplot van de correspondentiecollectie. Verder suggereert de grotere omvang van de box in de plot van de afscheidsbrieven dat de onderlinge variatie tussen de afscheidsbrieven groter is dan bij de correspondentiecollectie. Toch scoort zelfs de afscheidsbrief met de laagste religieuze geladenheid hoger dan de mediaan van de collectie Correspondentie. Het verschil in grootte van de plots laat dus vooral zien dat de variatie in de collectie Correspondentie laag is. Zelfs de religieuze geladenheid van de minst religieuze afscheidsbrieven ligt dus hoger dan de meeste brieven in de collectie Correspondentie.

Deze methode biedt een bredere analyse van religieus taalgebruik en vult de ‘inside-approach’ daarom goed aan. Samen bevestigen de beide analyses die ik heb uitgevoerd de hypothese dat de

afscheidsbrieven een hogere mate van religieuze geladenheid hebben dan algemene correspondentie uit de Tweede Wereldoorlog. De ontwikkeling van een serieus religielexicon voor de Nederlandse taal zou een waardevolle uitnodiging zijn voor verder computationeel onderzoek naar religieuze taal.

3. Psalmen in de afscheidsbrieven

In het vorige hoofdstuk heb ik laten zien dat veel afscheidsbrieven in sterke mate zijn beïnvloed door de psalmberijming van 1773. In dit deel van dit hoofdstuk onderzoek ik mogelijkheden voor het computationeel onderscheiden van brieven waarin deze psalmen voorkomen. De methoden die ik gebruik kunnen uiteraard ook worden gebruikt om similariteit met andere religieuze teksten te onderzoeken. Omdat er veel psalmen in de afscheidsbrieven voorkomen, zoals ik in hoofdstuk 2 heb aangetoond, richt ik me nu op deze religieuze tekst.

a. Psalmwoorden en TF-IDF

Een eerste manier om similariteit tussen de psalmen en de afscheidsbrieven te onderzoeken, is door de psalmen te benaderen als een lijst met unieke woorden en vervolgens de aanwezigheid van deze woorden in de afscheidsbrieven te onderzoeken. Hierbij ontstaat echter wel een probleem. De psalmen zijn volledige teksten en bestaan niet, zoals een religieus lexicon, enkel uit woorden met een religieuze lading. Het allereerste vers, psalm 1:1 luidt bijvoorbeeld:

‘Welzalig hij, die in der bozen raad,
Niet wandelt, noch op 't pad der zondaars staat,
Noch nederzit, daar zulken samenrotten,
Die roekeloos met God en godsdienst spotten;
Maar 's HEEREN wet blijmoedig dag en nacht
Herdenkt, bepeinst en ijverig betracht.’

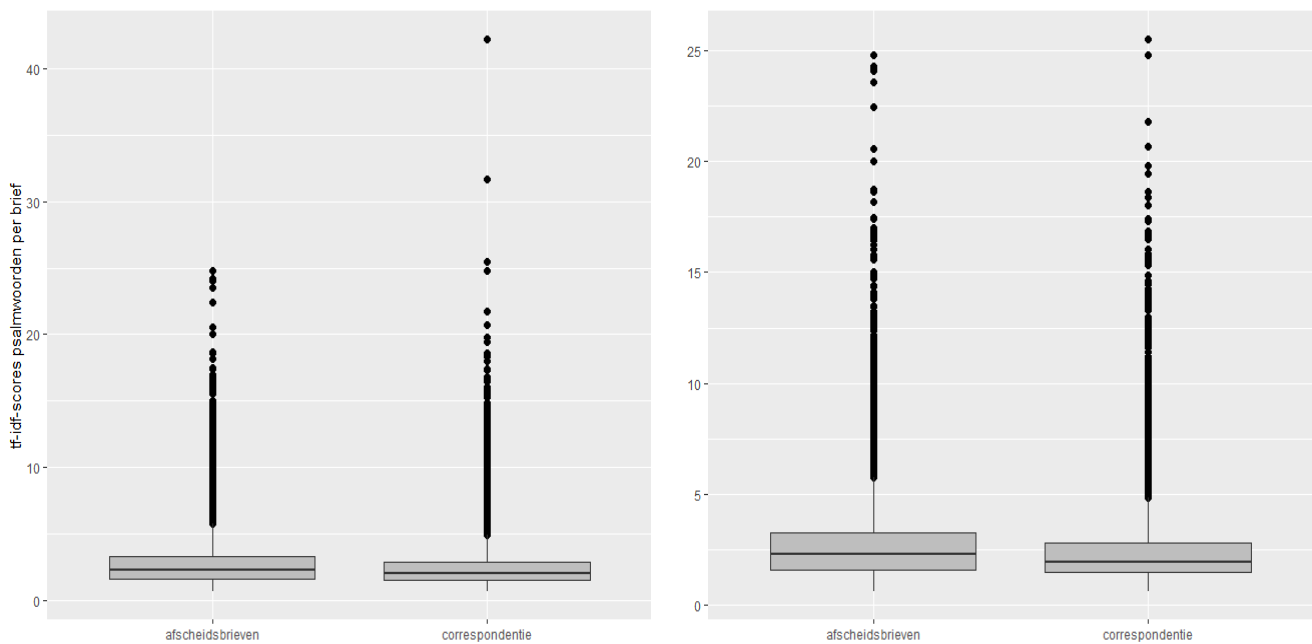
In dit vers komen woorden voor die ook goed in niet-religieuze context voor kunnen komen, zoals ‘bozen’, ‘raad’ en ‘wandelt’. Zo bevat elk van de verzen van alle 150 psalmen woorden die op zichzelf geen religieuze betekenis hebben. Het heeft dus geen zin om te kijken naar puur het voorkomen van deze woorden in de brieven, want daarmee worden allerlei woorden meegenomen die niets met religie te maken hebben. Voor deze analyse maak ik daarom gebruik van een TF-IDF-weging in plaats van de relatieve frequentie van een woord in een document. TF-IDF (*term frequency-inverse document frequency*) is een methode om de relevantie van woorden in een document te bepalen op basis van hun frequentie en zeldzaamheid binnen een tekstcollectie. Het gaat uit van de intuïtie dat woorden die vaak voorkomen in een groep documenten minder onderscheidend zijn. Het woord ‘dag’ is minder onderscheidend dan het woord ‘welzalig’, ook al komt dat vaker voor in een specifieke tekst. Woorden die heel vaak

voorkomen in het corpus moeten daarom per voorkomen minder gewicht krijgen dan woorden die zeldzamer zijn en alleen in specifieke documenten voorkomen. Dit wordt bereikt door een gewicht toe te kennen aan elk woord in een document op basis van hoe vaak het voorkomt in dat specifieke document (*term frequency*), gecorrigeerd voor het totale voorkomen over de gehele tekstcollectie (*inverse document frequency*).²⁰⁹

Voor deze analyse heb ik de psalmberijming van 1773 als tekstbestand ingeladen in R, en opgeslagen als een lijst unieke woorden. Vervolgens heb ik een DTM gemaakt met TF-IDF scores voor elk woord in de afscheidsbrieven en de collectie Correspondentie. Dat heb ik gedaan door van elk uniek woord in het corpus de IDF-score te delen door het totaal aantal documenten in de collectie waarin het betreffende woord voorkomt. Woorden die minder vaak voorkomen krijgen daarmee dus een hoger gewicht. Vervolgens heb ik per tekstbestand (dus per briefpagina) voor elk woord berekend hoe vaak het voorkomt in die specifieke tekst: de TF-score. Dat deed ik met de functie *count* uit het pakket *dplyr*. Door de TF-scores vervolgens te vermenigvuldigen met de bijbehorende IDF-score ontstaat er een beeld van relevante woorden in elk document op basis van hun frequentie binnen dat document en hun zeldzaamheid in het gehele corpus.²¹⁰ De DTM met de TF-IDF-scores heb ik gefilterd op woorden die ook in de psalmen voorkomen.

²⁰⁹ Lange, *Emotional Imprints of War*, 98–99.

²¹⁰ Voor gedetailleerd inzicht in alle stappen die ik heb ondernomen om de TF-IDF-scores te berekenen, verwijs ik naar het script in de GitHub-omgeving met alle scripts en tekstbestanden die ik heb gebruikt voor deze scriptie.

Figuur 8 Boxplot van TF-IDF-scores voor psalmwoorden van brieven per collecties

Een visualisatie van de opgetelde scores van alle woorden per document per collectie levert de bovenstaande figuur op. In Figuur 8b (tweede boxplot) heb ik de bovenste twee uitschieters in de plot van de collectie Correspondentie verwijderd voor de leesbaarheid van de boxen aan de onderkant. Deze figuren laten zien dat er veel variatie is op het gebied van overeenkomsten met psalmwoorden. We zien dat de grootste groep afscheidsbrieven iets hoger scoort op similariteit met de psalmen dan de brieven uit de collectie Correspondentie, maar we zien vooral dat beide collecties veel uitschieters hebben aan de bovenkant. In de collectie Correspondentie zitten twee uitschieters die uitzonderlijk ver boven de andere uitschieters uitsteken. Dat zijn twee brieven uit inventarisnummer 503, die brieven bevat van Henk van der Beek aan zijn vrienden Kees Koster en Henk Wienk. Op de archiefwebsite van het NIOD staat de collectie van de twee Henken en Kees omschreven als een correspondentie ‘waarin het katholieke geloof een belangrijke rol speelt’. Dit is opvallend: de psalmen van 1773 zijn bij uitstek een protestantse religieuze tekst, maar lenen zich nu om een zeer religieus geladen katholieke tekst te onderscheiden. Andere uitschieters aan de bovenkant bevatten ook veel religieuze taal, maar niet per se citaten uit de psalmen. Onder de uitschieters bevinden zich echter ook veel brieven die wel overeenkomsten vertonen met psalmwoorden, maar die niet religieus geladen zijn. De achtste uitschieter van de afscheidsbrieven is bijvoorbeeld een bestand met drie korte afscheidsbriefjes van Nico Snijders: aan zijn broer, aan zijn zus en aan één van zijn vrienden. Ze zijn alle drie op hetzelfde vel getypt. Opvallend is dat dit document helemaal geen religieuze verwijzingen bevat. Snijders heeft het wel over het ‘vonnis’ dat over hem is uitgesproken en over de ‘vrede’ waar hij naar verlangt. Die

woorden krijgen een hoge TF-IDF-score omdat ze in de psalmen voorkomen, en in het volledige brieven corpus blijkbaar zeldzaam zijn. Dit voorbeeld laat echter zien dat hun betekenis in de brieven niet per definitie religieus is. Ook het woord 'vaderland' scoort bijvoorbeeld hoog, maar ook dat wordt niet altijd in religieuze context gebruikt. Interessant is dat Nico Snijders in de brief aan zijn vrouw (en kinderen) die ook in de collectie zit wél aan een psalm refereert. Zou zijn taalgebruik in zulke sterke mate zijn gevormd door de psalmen die hij kende dat hij ook als hij het niet over zijn geloof had woorden gebruikte die afwijkend waren van het taalgebruik van anderen? Het onderzoeken van dergelijke impliciete beïnvloeding voert voor dit onderzoek te ver, maar het is wel interessant.

De brief van Nico Snijders is niet de enige die hoog scoort op similariteit met de psalmen, maar die geen religieuze taal bevat. In boxplot van de collectie Correspondentie zitten veel uitschieters die helemaal geen religieuze taal bevatten. Het gebruik van psalmen als unieke lijst met woorden om religieuze taal in afscheidsbrieven te identificeren is dus niet heel betrouwbaar. De TF-IDF-correctie geeft geen significante verbetering, aangezien psalmwoorden die zeldzaam zijn binnen de brievencollecties niet altijd een religieuze lading hebben.

b. Psalmquadgrams

Ik ben daarom op zoek gegaan naar een andere manier om de vele verwijzingen naar psalmen in de berijming van 1773 computationeel te onderzoeken. Het komt vaak voor dat schrijvers van de afscheidsbrieven een heel psalmvers citeren of dat ze een psalmregel in hun tekst verwerken. Daarom leek het me goed om met n-grams te werken: reeksen van een bepaald aantal woorden die worden gezien als een eenheid, waarbij 'n' staat voor het aantal woorden in de reeks. Een bigram is een reeks van twee woorden, een trigram een reeks van drie woorden en een quadgram een reeks van vier woorden. Aan de hand van n-grams kan ik op zoek naar reeksen woorden in de brieven die overeenkomen met psalmteksten. Daarmee stap ik af van het principe van de 'bag of words': het idee dat de volgorde van woorden niet uitmaakt en een tekst slechts een zak woorden is. In het geval van overeenkomsten met psalmen is de volgorde van woorden juist wel van belang. Ook is het in dit geval belangrijk dat stopwoorden juist niet worden verwijderd. In een zin als 'Dan ga ik op tot Gods altaren' zijn de woorden 'ik' en 'op' cruciaal. Bij het verwijderen van stopwoorden worden die niet meegenomen in de analyse.

	doc_id	type	word
1427	NL-AsdNIOD_249-0800A_0002_0034.txt	brief	rotterdam mei lieve vrouw
1428	NL-AsdNIOD_249-0800A_0002_0034.txt	brief	mei lieve vrouw en
1429	NL-AsdNIOD_249-0800A_0002_0034.txt	brief	lieve vrouw en dochter
1430	NL-AsdNIOD_249-0800A_0002_0034.txt	brief	vrouw en dochter ik
1431	NL-AsdNIOD_249-0800A_0002_0034.txt	brief	en dochter ik ben
1432	NL-AsdNIOD_249-0800A_0002_0034.txt	brief	dochter ik ben helaas
1433	NL-AsdNIOD_249-0800A_0002_0034.txt	brief	ik ben helaas snel
1434	NL-AsdNIOD_249-0800A_0002_0034.txt	brief	ben helaas snel van
1435	NL-AsdNIOD_249-0800A_0002_0034.txt	brief	helaas snel van u

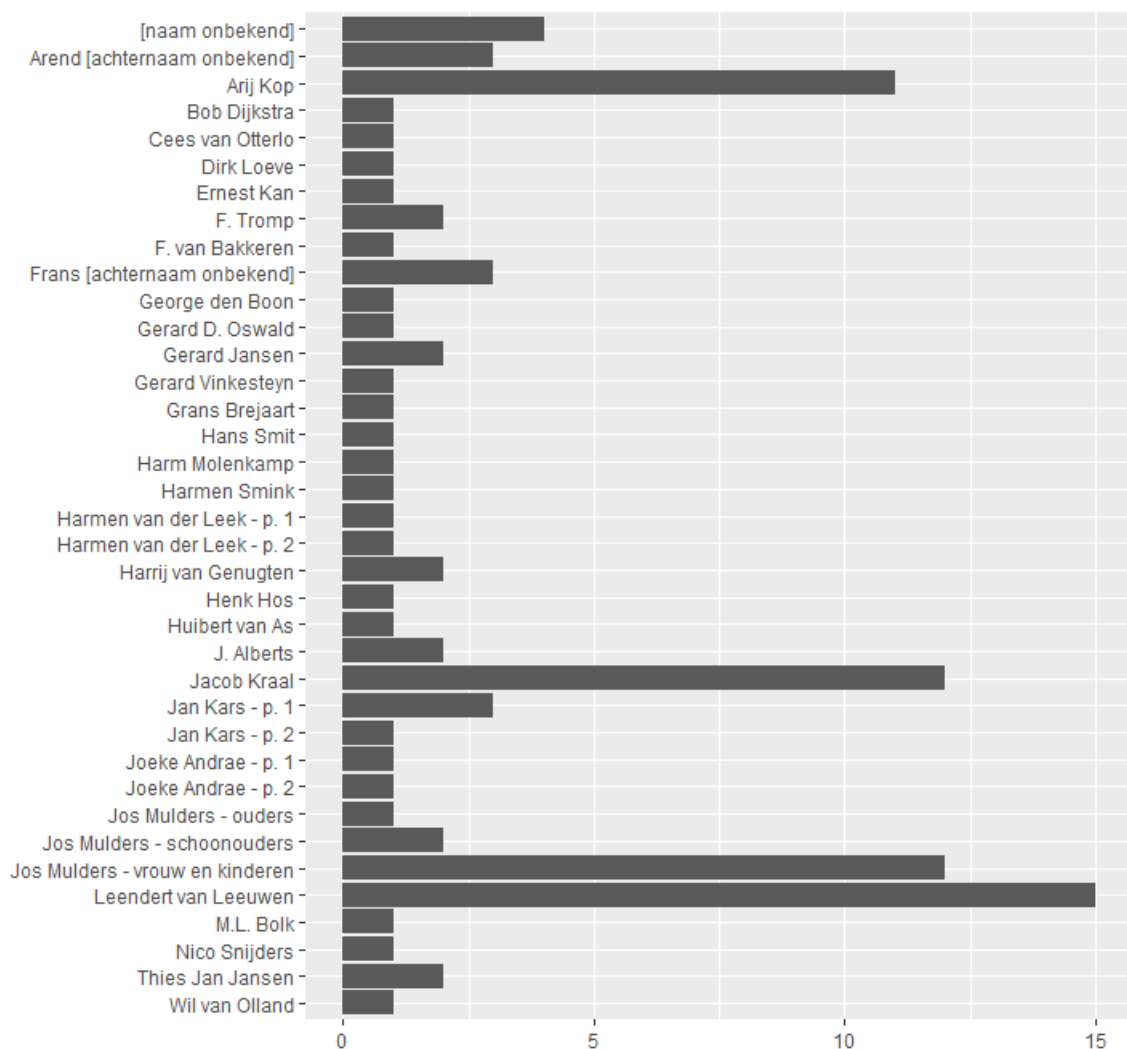
Afbeelding 2 Document-Term-Matrix (DTM) met quadgrams. Het voorbeeld toont reeksen van vier woorden uit de afscheidsbrief van Arie [achternaam onbekend].

Om op zoek te kunnen naar psalm-n-grams in de brieven, heb ik een DTM gemaakt voor de afscheidsbrieven met reeksen van een bepaald aantal woorden: n-grams (zie Afbeelding 2). Ook het document met psalmen heb ik opgeknipt in reeksen van hetzelfde aantal woorden. Ik heb n-grams van verschillende lengtes uitgetest en kwam uit op een ideale lengte van vier woorden. Bij reeksen van twee of drie woorden worden te veel n-grams meegenomen die wel overeenkomst vertonen met de psalmen, maar die niet gebruikt worden als psalm. In de psalmen komen soms vrij generieke formuleringen van drie woorden voor zoals 'dit is mijn' (psalm 119:35), 'dit is de' (psalm 118:12) of 'ik weet dat' (psalm 135:3). Door reeksen van vier woorden te gebruiken is de kans op toevallige overeenkomsten kleiner, maar niet helemaal weg. In de brief van Harrij van Genugten komt bijvoorbeeld helemaal geen religieuze taal voor, maar toch zijn er overeenkomsten van vier woorden met de psalmen. Hij schrijft: 'liefste, het is treurig dat ik *zelfs niet in de* gelegenheid ben gesteld om van jou afscheid te nemen', een zin die een overeenkomst van vier woorden vertoont met psalm 84:6: 'Hij zal hun 't goede niet in nood onthouden, *zelfs niet in de* dood.' Aan het einde van zijn brief schrijft hij ook: 'Verder *heb ik niets te* regelen', wat overeenkomt met de woorden 'Dies *heb ik niets te* vrezén' uit psalm 91:5. In totaal werden bij een 'n' van 4 echter maar drie brieven met een toevallige overeenkomst met de psalmen geïdentificeerd. Aan de andere kant liep ik bij een 'n' van hoger dan 5 veel psalmcitatens mis, zoals bijvoorbeeld de zin: 'dan ga ik rustig op tot Gods altaren' in de brief van Huibert van As. Hij citeert hier duidelijk psalm 43:4 ('Dan ga ik op tot Gods altaren') maar omdat hij het woord 'rustig' heeft toegevoegd, is er bij een 'n' van 5 geen overeenkomst met de psalmtekst. Sommige citaten bestaan ook maar uit vier woorden. Harmen van der Leek schreef bijvoorbeeld 'ik wacht op den Heer'. Dit is een citaat uit psalm 27:5: 'Wacht op den HEER, godvruchte schaar houd moed'. Bij een 'n' van hoger dan 4 vallen deze citaten weg. Daarom werk ik met een 'n' van 4.

De brievenquadgrams heb ik gefilterd op overeenkomst met de psalmen. Alle andere quadgrams zijn niet relevant voor deze analyse. Wat me opviel aan de uitkomsten van deze analyse, was dat de quadgrams die in de resultaten verschenen vooral afkomstig waren uit met

OCR gegenereerde transcripten. Dit is goed te verklaren: omdat ik met deze methode letterlijke overeenkomsten met de psalmen van minimaal vier woorden identificeer, zorgt een kleine HTR-fout er al voor dat een brief waarin wel een psalmregel voorkomt in deze analyse niet herkend wordt. Ik heb handmatig nog wat zoekopdrachten uitgevoerd om psalmfrasen met HTR-fouten in de collectie op te vangen. Daarmee heb ik nog drie handgeschreven brieven waarin de schrijver een psalm citeert aan de resultaten toegevoegd. Omdat de collectie waarmee ik werk niet extreem groot is, en omdat ik de brieven ook allemaal zelf heb gelezen kon ik dat doen, maar voor een grotere collectie wordt dat moeilijker. Deze casus laat zien dat slechte HTR-kwaliteit van grote invloed kan zijn op de uitkomsten van computationeel onderzoek. Dit zou mogelijk op te lossen zijn met *fuzzy search*: een zoekmethode die naast letterlijke overeenkomsten ook resultaten levert die niet exact overeenkomen met de zoekterm, maar er wel dichtbij liggen. In ieder geval denk ik dat het goed is dat historici die werken met computationele methoden zich bewust zijn van het feit dat HTR (nog) niet foutloos is en blijven reflecteren op de consequenties van dit gegeven voor de uitkomsten van hun onderzoek. Bovendien is het belangrijk om altijd in contact te blijven met de bronnen zelf en kwantitatieve tekstanalyse te combineren met het traditioneel lezen van de bronnen.

De resultaten van deze analyse heb ik gevisualiseerd in een staafdiagram (Zie Figuur 9).²¹¹ In 34 van de 297 tekstbestanden komen expliciete psalmregels voor. Zoals hierboven al toegelicht zijn drie brieven daarvan toevallige overeenkomsten. Een paar schrijvers komen meerdere keren in de figuur voor omdat hun brief uit meerdere pagina's bestond, of omdat ze meerdere brieven schreven. Na aftrek van die bestanden blijven er 26 schrijvers over die aan een of meer psalmen refereerden om in hun afscheidsbrief uitdrukking te geven aan hun geloof. Ter vergelijking heb ik dezelfde analyse uitgevoerd met de deelcollectie Correspondentie. Veertien brieven uit deze collectie tonen een overeenkomst van vier woorden met de psalmen van 1773, maar die zijn allemaal toevallig. Geen één van deze quadgrams citeert daadwerkelijk de psalmen. Dit laat goed zien hoe uniek het is dat de afscheidsbrieven wel vol staan met deze psalmen, en dat het gebruik

Figuur 9 Brieven met psalm-quadgrams

²¹¹ Ik heb de namen van de documenten aangepast naar de namen van de schrijvers om de figuur goed leesbaar te maken.

van psalmen door verschillende tektschrijvers een uniek kenmerk is van afscheidsbrieven dat we in andere brieven uit dezelfde tijd niet terug zien.

Het grootste deel van de brieven in Figuur 9 bevat één psalm-quadram. Een aantal van de brieven heeft er meer. De brief met de hoogste psalmscore is die van Leendert van Leeuwen. In zijn brief komen vijftien psalmquadrams voor. Dit is niet omdat hij vijftien verschillende psalmregels citeert, maar omdat bij elk woord een nieuwe reeks van vier woorden begint. Elk woord komt dus ook vier keer in een quadgram voor. Dat is goed te zien in Figuur 9. Leendert van Leeuwen citeert en heel psalmvers, met onder meer de regel: 'Hij kan en wil en zal in nood, zelfs bij het naad'ren van den dood volkomen uitkomst geven'. Daarmee verschijnt hij heel hoog in deze figuur. In de brief van Jos Mulders aan zijn vrouw en kinderen komen juist regels uit verschillende psalmverzen voor. Het is dus goed om de oorspronkelijke bronnen erbij te houden om de resultaten in deze figuur te begrijpen en te duiden. Maar met deze analyse heb ik wel kwantitatief aangetoond dat de afscheidsbrievencollectie veel verwijzingen bevat naar psalmen uit de psalmberijming van 1773. Deze methode kan ook gebruikt worden om psalmen te identificeren in grotere tekstcorpora die niet makkelijk met de hand te doorzoeken zijn.

4. Deelconclusie

Digitalisering transformeert de praktijk van historisch onderzoek doen biedt nieuwe onderzoeksmogelijkheden. Omdat de collectie Afscheidsbrieven het afgelopen jaar is gedigitaliseerd en machineleesbaar is gemaakt, wilde ik, naast een traditionele analyse, de mogelijkheden verkennen voor computationeel onderzoek naar religieuze taal in de collectie Afscheidsbrieven die in deze scriptie centraal staat. Dit hoofdstuk had als doel enerzijds de religieuze geladenheid van de afscheidsbrieven te toetsen en anderzijds de mogelijkheden voor computationeel onderzoek naar religieuze taal in een collectie als deze te verkennen. Ik heb bestaande methoden toegepast op mijn onderzoek en verschillende nieuwe methoden voor kwantitatief computationeel onderzoek naar religieuze taal uitgetoetst.

Als eerste heb ik de benadering van Ilari Taskinen toegepast door belangrijke religieuze woorden in de afscheidsbrieven en de collectie Correspondentie te identificeren en deze te gebruiken om religieus geladen teksten te identificeren. Deze *inside-approach* heb ik aangevuld met een *outside-approach*: het identificeren van religieuze taal op basis van een geïmproviseerd religielexicon. Beide methoden hebben voor- en nadelen. Een voordeel van de *inside-approach* zoals ik hem heb uitgevoerd, is dat de methode collectiespecifiek is en daarom dus rekening houdt met de historische context. Een nadeel is echter dat religieuze geladenheid op deze manier alleen onderzocht wordt aan de hand van woorden die veel voorkomen. Religieuze woorden die minder vaak voorkomen in het tekstcorpus en niet in een topwoordenlijst verschijnen, blijven onderbelicht. Ik heb deze methode daarom aangevuld met een *outside-approach*: het identificeren

van religieuze woorden in de collectie aan de hand van een religielexicon, dat veel meer religieuze woorden bevat. Omdat er geen religielexicon bestaat, heb ik zelf een woordenlijst gecreëerd met ChatGPT. De uitkomsten van de beide methoden was dat de afscheidsbrieven inderdaad een religieuzer karakter hebben dan reguliere brieven uit dezelfde periode. Samen vormen de methoden dus een kwantitatieve onderbouwing van de religieuze geladenheid van de afscheidsbrieven. Ik introduceerde vervolgens het idee om een invloedrijke religieuze tekst, in dit geval een psalmberijming, te gebruiken als lexicon. Omdat de psalmen lopende teksten zijn die ook veel functiewoorden en zelfstandige naamwoorden bevatten zonder religieuze betekenis, gaven de uitkomsten weinig nieuw inzicht. Een religieuze tekst zou misschien wel gebruikt kunnen worden als aanvulling op een religielexicon; als de woorden in een tekst worden gefilterd op de woorden die ook in een lexicon voorkomen, of andersom. De ontwikkeling van een gedegen religielexicon zou daarom een waardevolle ontwikkeling zijn om de religieuze uitdrukkingen in brieven uit de Tweede Wereldoorlog, maar ook in bronnen uit andere periodes, verder te onderzoeken.

Vervolgens heb ik n-grams gebruikt om de vele verwijzingen naar psalmen in de afscheidsbrieven computationeel te onderzoeken. Hiervoor heb ik een Document Term Matrix (DTM) gemaakt met n-grams uit zowel de brieven als de psalmen, en vervolgens gefilterd op overeenkomsten. Een 'n' van 4 bleek het meest geschikt om overeenkomsten met psalmen te identificeren. Kortere reeksen, zoals bigrams of trigrams, leverden te veel generieke matches op die niet daadwerkelijk psalmcitataten waren en bij een 'n' van vijf gingen er te veel psalmcitataten verloren. De analyse toonde aan dat 26 van de briefschrijvers duidelijke verwijzingen naar psalmen gebruikten. In de collectiecorrespondentie komen helemaal geen psalmcitataten voor. De aanwezigheid van psalmen in de afscheidsbrieven is dus echt een unieke eigenschap. Ik kwam er wel achter dat vooral OCR-gegenereerde transcripten letterlijke overeenkomsten bevatten. HTR-fouten bij handgeschreven brieven kunnen resulteren in gemiste citaten. Dit onderstreept het belang van het combineren van computationele methoden met traditioneel brononderzoek om de resultaten nauwkeurig te interpreteren.

Conclusie

Brieven van afscheid en troost

In dit onderzoek stond religieuze taal in afscheidsbrieven van Nederlandse verzetsstrijders centraal. Ik heb deze invalshoek gekozen omdat religie een belangrijk onderdeel was van het leven van veel mensen tijdens de Tweede Wereldoorlog. Ismee Tames pleit ervoor om echte mensen en hun leefwereld in de geschiedwetenschap centraal te stellen als we niet alleen willen oordelen maar hen vooral beter willen begrijpen.²¹² Als we willen begrijpen hoe gemeenschappen reageerden op geweld en verlies, dan is religie een cruciale invalshoek.²¹³ Dat geldt in sterke mate voor Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog, omdat het grootste deel van de bevolking lid van een kerk was en religieus gedrag en religieuze taal onderdeel waren van de identiteit.²¹⁴ De collectie Afscheidsbrieven die ik heb onderzocht heeft een sterke religieuze geladenheid. Ik heb de betekenis van religieuze taal in de afscheidsbrieven onderzocht door *close reading* van de bronnen en door de mogelijkheden van computationeel onderzoek naar religieuze taal te verkennen. In deze conclusie bespreek ik de bevindingen van mijn onderzoek.

1. De brieven en hun schrijvers

De archiefcollectie 'Afscheidsbrieven van terdoodveroordeelden' is na de oorlog ontstaan als onderdeel van de missie van het NIOD om persoonlijke ervaringen uit de Tweede Wereldoorlog te documenteren en te bewaren voor toekomstige generaties. Deze processen hebben de collectie gevormd. Het is een collectie met gaten, biases en stiltes, zoals Trouillot ze zou noemen, die zijn ontstaan op het moment van onder meer de creatie van de bronnen en de verzameling van de collectie.²¹⁵ Om de collectie in de juiste context te plaatsen, heb ik in het eerste hoofdstuk de geschiedenis van verzet en berechting in Nederland onder de Duitse bezetting, de totstandkoming van de collectie en de achtergrond van de brieven schrijvers besproken.

De afscheidsbrieven in de NIOD-collectie zijn allemaal geschreven door Nederlandse mannen die tijdens de Tweede Wereldoorlog ter dood zijn veroordeeld vanwege verzet tegen de Duitse bezetter. Voordat zij werden geëxecuteerd kregen ze de mogelijkheid om een afscheidsbrief te schrijven. Voor de afwezigheid van afscheidsbrieven van vrouwen in de collectie zijn twee verklaringen. Aan de ene kant waren de genderrollen in het verzet zo verdeeld dat vrouwen taken uitvoerden waar minder zware straffen op volgden. Aan de andere kant

²¹² Tames, *Over grenzen*, 5.

²¹³ Zie mijn bespreking van onderzoeken van Kaschuba, Blaschke, Bondzio, Taskinen en Noakes in de inleiding van deze scriptie.

²¹⁴ Rooden, *Religieuze regimes*, 169–70.

²¹⁵ Trouillot, *Silencing the Past*, 26.

resulteerden seksistische nationaalsocialistische ideeën erin dat vrouwen minder vaak werden geëxecuteerd.²¹⁶

De brieven zijn geschreven door een vrij jonge populatie: de meerderheid van de schrijvers was jongvolwassen, met een piek in de leeftijdscategorie van 20-24 jaar. Die jonge leeftijd weerspiegelt zich in de ontvangers van de brieven: meer dan de helft van de brieven is gericht aan de ouders van de schrijver. Oudere mannen richtten zich vaak tot hun vrouw en eventuele kinderen. De hechte relatie tussen de ontvanger en de schrijver is een belangrijk kenmerk van het genre afscheidsbrief, dat bepalend is voor de inhoud en het karakter van de brieven. Later in deze conclusie ga ik daar verder op in.

Wat betreft geografische en sociaaleconomische achtergrond is de collectie divers. We weten dat de afscheidsbrieven van veel communistische verzetsstrijders vanwege een parallelle inzamelingsactie aan die van het NIOD terecht zijn gekomen in het archief van de CPN, dat nu onderdeel is van collectie van het IISG.²¹⁷ Hierdoor heeft deze collectie een hoge vertegenwoordiging van een andere groep die actief was in het verzet: gereformeerden. In totaal had 86% van de schrijvers een christelijke achtergrond, waarvan 30% gereformeerd was. Dit is aanzienlijk hoger dan de 9% gereformeerden in de totale Nederlandse bevolking in deze periode.²¹⁸ Naast brieven van gereformeerden bevat de collectie brieven van hervormde schrijvers en een aantal van mannen met een katholieke achtergrond.

2. Troost als functie van religieuze taal

De hoge vertegenwoordiging van gereformeerden en andere christelijke groepen maakt deze collectie bijzonder geschikt voor onderzoek naar religie. In hoofdstuk 2 heb ik religieuze taal in de brieven geanalyseerd aan de hand van close reading van de brieven. Ik heb vijf religieuze hoofdthema's geïdentificeerd. Deze verschillende thema's bevatten vaak een element van troost. De schrijvers gebruikten formuleringen als 'treur niet om mij...', waar dan één van de religieuze thema's op volgde. Troost is dus een belangrijke functie van religieuze taal in afscheidsbrieven. De schrijvers beseften waarschijnlijk dat zij er niet meer zouden zijn op het moment dat hun ouders, gezin of vrienden de afscheidsbrief zouden ontvangen en anticipeerden op de gevoelens van die nabestaanden.

Het eerste en meest prominente geloofsthema in de brieven is de hemel. Veel schrijvers beschreven de dood als een overgang naar een beter leven. Het geloof dat de terdoodveroordeelde en de ontvangers elkaar weer zouden zien, werd vaak genoemd als reden om niet te verdrietig te zijn. De scheiding zou slechts van korte duur zijn en een hereniging zou volgen. Gereformeerde en

²¹⁶ Schwegman, *De wapens van het verzet*.

²¹⁷ Withuis, "Een beetje bloed, dat de aarde zal bevruchten", 64.

²¹⁸ 'StatLine - Kerkelijke gezindte en kerkbezoek; vanaf 1849; 18 jaar of ouder', <https://opendata.cbs.nl/statline/#/CBS/nl/dataset/37944/table> (geraadpleegd 25 augustus 2023).

hervormde schrijvers refereerden daarbij opvallend veel aan psalmen in de berijming van 1773.²¹⁹ Voor katholieken waren de biecht en de communie belangrijk als voorbereiding op de dood. Katholieke schrijvers stelden hun nabestaanden gerust door in hun brief te benoemen dat ze deze sacramenten hadden ondergaan. Een tweede prominent thema is de constructie van de dood als Gods wil. Veel terdoodveroordeelden schreven dat ze geloofden dat hun dood de wil van God was. Sommige schrijvers hadden het daar heel moeilijk mee, maar legden zich er toch bij neer. Anderen omschreven Gods plan als goed: 'wat God doet, dat is welgedaan.'²²⁰ Ook dit thema werd aangehaald als een reden voor de nabestaanden om niet te treuren. God wist wat hij deed en het zou hem niet uit de hand lopen. Als derde gebruikten schrijvers religieuze taal in de context van zorg voor de nabestaanden na executie van de schrijver, een thema dat vooral voorkomt in de brieven van mannen die aan hun verloofde of vrouw en hun kinderen schreven. Dit kan gezien worden als een manier om ondanks hun aanstaande dood toch zorg te dragen voor het gezin. Een vierde thema in de religieuze taal in de brieven is vergeving. Veel schrijvers vroegen hun nabestaanden vergiffenis, en deden daarbij een beroep op het geloof dat God hun zonden ook vergeven had.

De bovenstaande vier thema's laten zien hoe religie fungeerde als bron van troost bij het verlies dat de dood van de schrijvers betekende. Het vijfde thema laat zien dat religie ook onderdeel uitmaakte van een discours van opoffering voor het vaderland. De twee functies van religie die Kaschuba en Taskinen onderscheiden komen dus allebei voor in de afscheidsbrieven. Protestantse schrijvers benadrukten in hun brieven de verbondenheid tussen God, Nederland en Oranje, een historische notie die ook vaak in verzetskrant *Trouw* genoemd werd. Katholieken gebruikten vergelijkbare taal, maar zij verwezen meestal niet naar het protestantse koningshuis. Verschillende protestantse schrijvers beschreven dat hun christelijk geloof voor hen een motivatie was om in verzet te komen. Het denken over verzet als een religieuze plicht was in protestantse kringen sterk ontwikkeld. Volgens Von Benda-Beckmann was dit anders onder katholieken: katholieken die deelnamen aan gewapend verzet konden minder vaak rekenen op steun van hun kerk en geestelijke leiders. Zij motiveerden hun verzet vooral vanuit patriottische motivatie, en minder vanuit puur religieuze overwegingen. Opvallend is dat ook dat een reden was om de nabestaanden te troosten: 'treur niet om mij want ik voel mij gelukkig iets voor God, Vaderland en de medemensen te kunnen doen.'²²¹ Dit benadrukt dat de schrijvers de afscheidsbrieven gebruikten om troost te bieden aan degenen die het verlies moesten dragen. Het antwoord op de vraag naar de rol van religieuze taal in de afscheidsbrieven is dat schrijvers

²¹⁹ Rijken, 'Psalmzang in Nederland. In het verleden behaalde rendementen...'.
²²⁰ Bijvoorbeeld de brief van Pieter Vijge, 24 september 1942.
²²¹ Jan, achternaam en datum van schrijven onbekend.

religieuze taal in de brieven vooral gebruikten om hun eigen dood in een zinvol kader te plaatsen en om nabestaanden, en mogelijk zichzelf, te troosten.

3. Intertekstualiteit en emotionele gemeenschappen

Een tweede conclusie van hoofdstuk 2 is dat religieuze verhalen en teksten een belangrijke rol speelden in de manier waarop vooral gereformeerde en hervormde schrijvers dat deden. Veel brieven hebben een sterk intertekstueel karakter en staan bol van de verwijzingen naar psalmen, gezangen en Bijbelse teksten en verhalen. Vooral de sterke aanwezigheid van psalmen in de berijming van 1773 is opvallend. Dit is te verklaren met de protestantse traditie van het uit het hoofd leren van psalmverzen, die Hanna Rijken omschrijft. Naast psalmen komen in de brieven ook veel Bijbelteksten en -verhalen voor. Veelvoorkomende Bijbelse motieven in de brieven zijn onder meer het beschrijven van de hemel als ‘vaderland’, identificatie met het lijden van Jezus en met dat van de Oudtestamentische persoon Job. Het verbinden van persoonlijke ervaringen en de politieke situatie met verhalen uit de Bijbel was een gangbare praktijk, die veel gereformeerde en hervormde dominees bijvoorbeeld ook in hun preken toepasten. Het zou goed kunnen dat de schrijvers van de afscheidsbrieven door deze preken beïnvloed zijn. In de dodencel, waar de schrijvers meestal niet beschikten over een fysieke Bijbel of psalmboek, vielen zij terug op verhalen en liederen die zij uit hun hoofd kenden. De psalmen en verhalen fungeerden als ‘emotives’: emotionele woorden en handelingen die vormend zijn voor hoe mensen hun emoties ervaren en uiten. Misschien gaven de terdoodveroordeelden met deze teksten woorden aan hun geloof waar het hen zelf aan woorden ontbrak. Het zou ook kunnen dat sommige schrijvers helemaal niet hoopvol en gelovig waren, maar wel religieuze taal gebruikten met het oog op het emotioneel belang van hun nabestaanden. Dat kunnen we niet meer achterhalen, maar, zoals Barbara Rosenwein schrijft: ‘commonplaces are socially true, even though they are not individually sincere’.²²² De psalmen en Bijbelverhalen vormden belangrijke emotionele ‘gemeenplaatsen’ die alle leden van de gereformeerde gemeenschap herkenden en die dus sturend waren in de persoonlijke ervaring van geloof als bron van troost.

Uit de brieven van katholieke terdoodveroordeelden blijkt het belang van sacramenten in de voorbereiding op de dood. Het aantal brieven van katholieke schrijvers in de collecties is een stuk lager, dus mijn conclusies over katholieke religieuze taal zijn iets voorzichtiger. Verschillende schrijvers benoemden dat ze bereid waren om te sterven, omdat ze de biecht en de communie hadden ontvangen. Dit was belangrijk voor hun voorbereiding op de ontmoeting met God. Nabestaanden hoefden zich daarom geen zorgen te maken. Katholieken die de sacramenten niet hadden ontvangen, vroegen de ontvangers van hun brief om voor hen te bidden, zodat ze snel in de hemel zouden komen. Waar voor protestanten gezaghebbende teksten en verhalen fungeerden

²²² Rosenwein, *Emotional Communities in the Early Middle Ages*, 30.

als herkenbare en troostende gemeenplaatsen, waren dat voor katholieken in de afscheidsbrieven dus de sacramenten. In ieder geval waren de schrijvers van de afscheidsbrieven in hun religieuze taalgebruik sterk beïnvloed door de religieuze tradities waar ze deel van uitmaakten, die ook emotionele gemeenschappen vormden. De schrijvers gebruikten woorden en beelden die hun traditie hen aanreikten in de omgang met de dood, die waarschijnlijk herkenbaar waren voor de nabestaanden als leden van dezelfde gemeenschap.

4. *Computationeel onderzoek naar religieuze taal*

Zoals in de inleiding besproken, zorgt de recent opgekomen mogelijkheid van HTR voor nieuwe typen digitale collecties. De gedigitaliseerde NIOD-collectie oorlogsbrieven is daar een voorbeeld van. Deze ontwikkeling vraagt om methodologische verkenning van computationeel onderzoek naar dit type digitale collectie. Daarnaast is computationeel onderzoek naar religie een nog relatief onontgonnen terrein, wat geïllustreerd wordt door de afwezigheid van een religielexicon voor de Nederlandse taal. Het verder ontwikkelen van computationele methoden voor onderzoek naar religieuze taal in historische teksten is een goede aanvulling op de gereedschapskist van de historicus. In combinatie met nieuwe gedigitaliseerde collecties egodocumenten biedt dit mogelijkheden voor onderzoek naar de rol van religie tijdens de Tweede Wereldoorlog en andere historische periodes. In hoofdstuk 4 heb ik daarom methoden verkend voor computationeel onderzoek in religieuze taal in gedigitaliseerde historische documenten. De afscheidsbrievencollectie is vanwege zijn religieuze karakter heel geschikt voor deze verkenning.

Allereerst heb ik methoden uitprobeerde om de sterke religieuze geladenheid als onderscheidend kernmerk van de collectie Afscheidsbrieven te onderzoeken. Daarvoor heb ik de afscheidsbrieven vergeleken met de NIOD-collectie Correspondentiebrieven uit dezelfde periode. Ik heb eerst Ilari Taskinen's benadering toegepast door een klein aantal belangrijke religieuze woorden in de afscheidsbrieven en correspondentie te identificeren om religieus geladen teksten te onderscheiden. Deze methode heb ik aangevuld met een *outside-approach*, waarbij ik gebruik maakte van een religielexicon van ongeveer 500 woorden dat ik heb gecreëerd met behulp van ChatGPT. Beide methoden hebben hun voor- en nadelen. De *inside*-benadering is collectiespecifiek en houdt rekening met historische context, maar belicht voornamelijk veelvoorkomende religieuze woorden, terwijl minder frequente termen onderbelicht blijven. De *outside*-benadering omvat meer woorden en heeft daarmee meer oog voor variatie in religieus taalgebruik, maar is extern en daarom minder gevoelig voor de historische context. Om dat te corrigeren heb ik zelf wat woorden aan de lijst toegepast. Uit de resultaten van beide methoden blijkt dat de afscheidsbrieven een sterker religieus karakter hebben dan reguliere brieven uit dezelfde periode.

Het voorkomen van veel psalmteksten in de afscheidsbrieven, maakt dat deze collectie ook heel geschikt is voor het verkennen van methoden om intertekstualiteit te onderzoeken. Ik heb eerst geprobeerd om de psalmen als religielexicon te gebruiken en de woorden als lijst op te slaan, om deze lijst vervolgens te gebruiken om religieuze taal te identificeren. Omdat de psalmen een lopende tekst zijn waarin ook veel niet-religieuze woorden voorkomen, werkte dat echter niet. Daarnaast heb ik n-grams gebruikt om psalmverwijzingen in de afscheidsbrieven te onderzoeken. Een 'n' van 4 bleek het meest geschikt voor het identificeren van psalmcitatoren. Ik heb 26 brieven onderscheiden die duidelijke verwijzingen naar psalmen gebruikten. Dit is echt een uniek kenmerk van de afscheidsbrieven: in de collectie Correspondentie uit dezelfde periode kwam geen enkel psalm citaat voor. Deze aanpak kan ook voor andere collecties en andere referentieteksten gebruikt worden om specifieke religieuze uitdrukkingen te identificeren en intertekstualiteit te onderzoeken.

Computationeel onderzoek heeft ook valkuilen. Het computationeel analyseren van egodocumenten als deze is alleen mogelijk bij de gratie van HTR-technologie. De nauwkeurigheidsgraad van HTR-modellen is nooit 100%. Slecht herkenbare handschriften bevatten vaak veel HTR-fouten, meer dan bij teksten die met OCR kunnen worden gedigitaliseerd. Dat kan de uitkomsten van een computationeel uitgevoerde analyse vertekenen. Nu steeds meer collecties handgeschreven teksten worden gedigitaliseerd, moeten onderzoekers zich ervan bewust zijn van deze imperfecties en de invloed ervan op computationeel onderzoek. HTR is anders dan OCR en dat vraagt om voortdurende reflectie. Daarnaast onderstreept de imperfectie van HTR het belang van contact met de bronnen. Computationeel historisch onderzoek moet altijd worden gecombineerd met close reading van de bronnen om de resultaten te interpreteren.

Deze scriptie laat zien dat het combineren van traditionele historische methoden met computationele technieken nieuwe perspectieven kan bieden, de mogelijkheid geeft om hypothesen kwantitatief te onderbouwen of juist ontkrachten en bestaande historische waarheden op nieuwe manieren onderzoeken.

5. Tot slot: mogelijkheden voor vervolgonderzoek

Deze scriptie onderscheidde zich door drie fundamentele bouwstenen. Ik deed onderzoek naar een collectie *afscheidsbrieven* en analyseerde *religieuze taal* door het gebruik van zowel traditioneel historische methoden als door het verkennen van mogelijkheden van nieuwe *computationele methoden*. Alle drie deze bouwstenen bieden mogelijkheden voor verder onderzoek. Als eerste denk ik dat afscheidsbrieven in brede zin inzicht bieden in de manier waarop mensen omgaan met verlies, verdriet en afscheid, en dat ze sociale structuren onthullen. Net als de zelfmoordnotities waar Galasinski mee werkt, bieden afscheidsbrieven bijvoorbeeld ook inzicht in genderdynamieken en de relaties tussen mannen en vrouwen.²²³ Kleine details, zoals de manier waarop een zoon zijn vader instrueert om zijn moeder voorzichtig in te lichten, of financiële adviezen die schrijvers aan hun vrouw geven, kunnen aanwijzingen bevatten over traditionele genderrollen en de sociale normen van die tijd. Afscheidsbrieven zijn een waardevolle bron voor onderzoek naar verschillende aspecten van menselijk gedrag, emoties en sociale structuren.

De tweede bouwsteen van dit onderzoek was religie. Ik ben ervan overtuigd dat religie een belangrijke invalshoek is om de ervaring van de Tweede Wereldoorlog in Nederland beter te begrijpen. Vervolgonderzoek zou zich kunnen richten op de bredere rol van geloof tijdens de oorlog in Nederland als bron van troost of bijvoorbeeld als motivatie om in het verzet te gaan.

De derde bouwsteen, computationeel onderzoek, kan daar een rol in spelen. Digitalisering en de steeds verdergaande ontwikkeling van en reflectie op computationele tekstanalyse als methode voor historisch onderzoek bieden mogelijkheden voor nieuwe manieren van onderzoek naar religie. De methoden die ik in deze scriptie toegepast en kritisch besproken heb (het identificeren van religieuze taal aan de hand van een lexicon en het zoeken naar overeenkomsten met andere religieuze teksten aan de hand van n-grams), kunnen worden gebruikt om religieuze taal in grotere collecties die niet met de hand gelezen kunnen worden te identificeren en te analyseren.

²²³ Galasinski, *Discourses of Men's Suicide Notes*, 2.

Bibliografie

Boeken en wetenschappelijke publicaties

- Bak, Peter, *Een "meneer" van een krant: Trouw en Bruins Slot 1943-1968* (Kampen 1999).
- Bakels, Floris B, *Nacht und Nebel: mijn verhaal uit Duitse gevangenissen en concentratiekampen* (11e druk; Kampen 1984).
- Bank, Jan (Jan Theodoor Maria), *God in de oorlog: de rol van de kerk in Europa 1939-1945* (Amsterdam 2015).
- Benda-Beckmann, Bastiaan Robert, 'De Rooms-Katholieke Kerk En de Grenzen van Verzet in Nederland Tijdens de Tweede Wereldoorlog', *NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust en Genocidestudies* (Amsterdam 2015). <https://www.dodenherdenking-beek.nl/documents/PDF/Documentatiecentrum-refere/De-rooms-katholieke-kerk-tijdens-de-2e-Wereldoorlog.pdf> (geraadpleegd 20 juni 2024).
- Benda-Beckmann, Bastiaan Robert von, *Het Oranjehotel: een Duitse gevangenis in Scheveningen* (Amsterdam 2019).
- Olaf Blaschke, *Konfessionen im Konflikt: Deutschland zwischen 1800 und 1970: ein zweites konfessionelles Zeitalter* (Göttingen 2002).
- Bondzio, Sebastian, *Soldatentod Und Durchhaltebereitschaft: Eine Stadtgesellschaft Im Ersten Weltkrieg* (Boston 2020).
- Boom, Corrie ten, John Sherrill, Elizabeth Sherrill, and A.E. van Riemsdijk, *De schuilplaats* (10e druk; Hoornaar 1988).
- Bos, Anne-Marie, 'Titus Brandsma: Getuige van God'. *Acta Theologica* 2022, 33 (juni 2022) 174–89. doi: 10.18820/23099089/actat.
- Bosma, E.G., *Oude waarheid en nieuwe orde: bevindelijk gereformeerden en het nationaalsocialisme 1920-1950* (Apeldoorn 2015).
- Dekker, Rudolf, 'Jacques Presser's Heritage: Egodocuments in the Study of History'. *Memoria y Civilización*, 5 (november 2002) 13–37.
- Douma, Henca, en Sanneke van Geest, *In verzet voor een rechtvaardige zaak: het leven van ds. Rinze Douma, Minke van der Veen en hun kinderen* (tweede herziene druk; Utrecht 2021).

- Fairclough, Norman, *Critical Discourse Analysis: The Critical Study of Language* (tweede druk; Hoboken 2013). http://www.123library.org/book_details/?id=109941 (geraadpleegd 20 juni 2024).
- Frijtag Drabbe Künzel, G.G. von, *Het recht van de sterkste: Duitse strafrechtspleging in bezet Nederland* (Amsterdam 1999).
- Futselaar, Ralf, *Gevangenen in oorlogstijd* (Amsterdam 2015).
- Galasinski, Dariusz, *Discourses of Men's Suicide Notes: A Qualitative Analysis* (Londen 2017). <http://ebookcentral.proquest.com/lib/uunl/detail.action?docID=5014614> (geraadpleegd 20 april 2024).
- Hilbrink, Coen, *Knokploegen: religie en gewapend verzet, 1943-1944* (Amsterdam 2015).
- Kajaan, Dick, 'Nieuw Licht Op Arrestatie En Bevrijding van Frits de Zwerver in Mei 1944', in: P. Pierik (red.), *Elfde Bulletin van de Tweede Wereldoorlog* (Soesterberg 2008) 251–338.
- Kaschuba, Wolfgang, *Lebenswelt und Kultur der unterbürgerlichen Schichten im 19. und 20. Jahrhundert* (Oldenbourg 1990).
- Laite, Julia, 'The Emmet's Inch: Small History in a Digital Age', *Journal of Social History*, 53:4 (2020) 963–89. doi: 10.1093/jsh/shy118.
- Lange, Milan van, *Emotional Imprints of War: A Computer-Assisted Analysis of Emotions in Dutch Parliamentary Debates, 1945-1989* (Bielefeld 2023). doi: 10.1515/9783839464854?locatt=mode:legacy.
- Lange, Milan van en Ralf Futselaar, 'De emotionalisering van de samenleving?: Een diachrone verkenning van emotionaliteit in de Nederlandse politiek en media, 1945-1989'. *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 134:4 (December 2021) 626–48. doi: 10.5117/TVG2021.4.006.LANG.
- Liempt, Ad van, Hans Blom en Chris van Esterik., *De Oorlog* (Amsterdam 2009).
- Noakes, Lucy, *Dying for the Nation: Death, Grief and Bereavement in Second World War Britain* (Manchester 2020). doi: 10.7765/9781526135650.
- Paape, A.H., *De Geuzen* (derde druk; Amsterdam 1985).

Putnam, Lara, 'The Transnational and the Text-Searchable: Digitized Sources and the Shadows They Cast', *The American Historical Review*, 121:2 (2016) 377–402. doi: 10.1093/ahr/121.2.377.

Rijken, Hanna, 'Psalmzang in Nederland. In het verleden behaalde rendementen...' *Theologia Reformata* 58, 4 (december 2015) 348–59.

Rooden, Peter van, *Religieuze regimes: over godsdienst en maatschappij in Nederland 1570-1990* (Amsterdam 1996).

Rosenwein, Barbara H., *Emotional Communities in the Early Middle Ages* (Ithaca 2006).

Swegman, Marjan, *Het stille verzet: vrouwen in illegale organisaties, Nederland 1940-1945* (tweede druk, Amsterdam 1980).

Swegman, Marjan, *De wapens van het verzet: geweld, geweldloosheid en gender in de strijd tegen onderdrukking en vervolging* (Amsterdam 2016).

Tames, Ismee, *Over grenzen: liminaliteit en de ervaring van verzet* (Oratie Universiteit Utrecht en Arq Psychotrauma Expert Groep, Utrecht 2016).

Taskinen, Ilari, Risto Turunen, Lauri Uusitalo, en Ville Kivimäki, 'Religion, Patriotism and War Experience in Digitized Wartime Letters in Finland, 1939–44'. *Journal of Contemporary History*, 57:3 (juli 2022) 577–96. doi: 10.1177/00220094211066006.

Trouillot, Michel-Rolph, *Silencing the Past: Power and the Production of History* (Boston 1995).

Withuis, Jolande, "'Een beetje bloed, dat de aarde zal bevruchten": afscheidsbrieven van communistische verzetsstrijders als bron van mythes, troost en kennis'. *Oorlogsdocumentatie '40-'45 : ... jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie* (Amsterdam 1999).

Websites en online-publicaties

'About - Voyant Tools Help', <https://voyant-tools.org/docs/#!/guide/about> (geraadpleegd 13 mei 2024).

'Convert the Case of Character Objects — Char_tolower', https://quanteda.io/reference/char_tolower.html (geraadpleegd 19 juni 2024).

'History Of Work Information System', <https://historyofwork.iisg.nl/major.php> (geraadpleegd 25 augustus 2023).

Anthony, Laurence, 'Laurence Anthony's AntConc', <https://www.laurenceanthony.net/software/antconc/> (geraadpleegd 13 mei 2024).

CBS, 'StatLine - Kerkelijke gezindte en kerkbezoek; vanaf 1849; 18 jaar of ouder', <https://opendata.cbs.nl/statline/#/CBS/nl/dataset/37944/table> (geraadpleegd 25 augustus 2023).

Digitaal Namenmonument Oranjehotel, 'Ernest August Kan', <https://digitaalmonument.oranjehotel.org/herdenking.html/person/99990199/ernest-august-kan/> (geraadpleegd 24 juni 2024).

F.A. Stoett, DBNL, 'De mensch wikt en (of maar) God beschikt, Nederlandse spreekwoorden, spreekwijzen, uitdrukkingen en gezegden', https://www.dbnl.org/tekst/stoe002nede01_01/stoe002nede01_01_2704.php#v2578 (geraadpleegd 17 september 2023).

Netwerk Oorlogsbronnen, 'Abraham Isidore Cohen (Amsterdam, 4 April 1914 - Sachsenhausen, 3 Mei 1942)', <https://www.oorlogsbronnen.nl/tijldlijn/Abraham-Isidore-Cohen/17/5409> (geraadpleegd 26 juni 2024).

Nispen, Annelies van, Carlijn Keijzer, Sergio Leatomu & Milan van Lange, NIOD, Projectpagina 'Oorlog uit Eerste Hand', <https://www.niod.nl/en/projects/first-hand-accounts-war> (geraadpleegd 29 juni 2024).

Oosterom, Rianne, 'Aandeel verzetsvrouwen groter dan gedacht' *Trouw*, (26 januari 2024), https://advance-lexis-com.proxy.uba.uva.nl/document/searchwithindocument/?pdmfid=1516831&crd=65ec1710-6651-4321-b4bc-b39c9ca7346d&pdsearchwithinterm=gereformeerde&pdworkfolderlocatorid=NOT_SAVED_IN_WORKFOLDER&ecomp=kv88k&prid=1e03e17a-ea37-4728-84c5-fd6a3395c0c3 (geraadpleegd 13 mei 2024).

Quanteda, 'Similarity and Distance Computation between Documents or Features — Textstat_simil', https://quanteda.io/reference/textstat_simil.html (geraadpleegd 19 juni 2024).

RDocumentation, 'removeNumbers' Function',
<https://www.rdocumentation.org/packages/tm/versions/0.7-11/topics/removeNumbers> (geraadpleegd 24 juni 2024).

RDocumentation, 'removePunctuation' Function',
[://www.rdocumentation.org/packages/tm/versions/0.7-11/topics/removePunctuation](https://www.rdocumentation.org/packages/tm/versions/0.7-11/topics/removePunctuation) (geraadpleegd 19 juni 2024).

RDocumentation, 'removeWords' Function',
<https://www.rdocumentation.org/packages/tm/versions/0.7-12/topics/removeWords> (geraadpleegd 19 juni 2024).

RDocumentation, 'stripWhitespace' Function',
<https://www.rdocumentation.org/packages/tm/versions/0.7-11/topics/stripWhitespace> (geraadpleegd 19 juni 2024).

RDocumentation, 'Unnest_tokens' Function',
https://www.rdocumentation.org/packages/tidytext/versions/0.4.2/topics/unnest_tokens, (geraadpleegd 19 juni 2024).

READ-COOP, 'NIOD_WarLet_1935-1950_NoBasemodel',
https://readcoop.eu/model/niod_warlet_1945-1950_nobasemodel/ (geraadpleegd 27 juni 2024).

Reformatorsch Dagblad, 'Dordtse Kerken Zingen Massaal Psalm 43' (versie van 2 mei 2008),
<https://www.rd.nl/artikel/227453-dordtse-kerken-zingen-massaal-psalm-43> (geraadpleegd 27 juni 2024).

(Online)-archieven

NIOD, 249-0800A Dossier - Terdoodveroordeelden - Afscheidsbrieven,
https://www.archieven.nl/mi/298/?mivast=298&mizig=210&miadt=298&micode=249-0800A&milang=nl&mizk_alle=terdoodveroordeelden&miview=inv2.

NIOD, 249-A0800A Dossier - Terdoodveroordeelden - Afscheidsbrieven (aanvullingen),
https://www.archieven.nl/mi/298/?mivast=298&mizig=210&miadt=298&micode=249-A0800A&milang=nl&mizk_alle=terdoodveroordeelden&miview=inv2.

NIOD, 247 Collectie Correspondentie,
<https://www.archieven.nl/mi/298/?mivast=298&mizig=210&miadt=298&micode=249-A0800A&miview=inv2>.

Nationaal Archief. 'Oorlogsgravenstichting (OGS)'.
<https://www.nationaalarchief.nl/onderzoeken/zoekhulpen/oorlogsgravenstichting-ogs>.

Oranjestad. 'Digitaal Namenmonument Oranjestad',
<https://digitaalmonument.oranjestad.org/>.